ИВАН ДУЙЧЕВ

•

РИЛСКАТА ГРАМОТА НА ЦАР ИВАН ШИШМАН ОТ 1378 ГОДИНА

•

НАУКА И ИЗКУСТВО

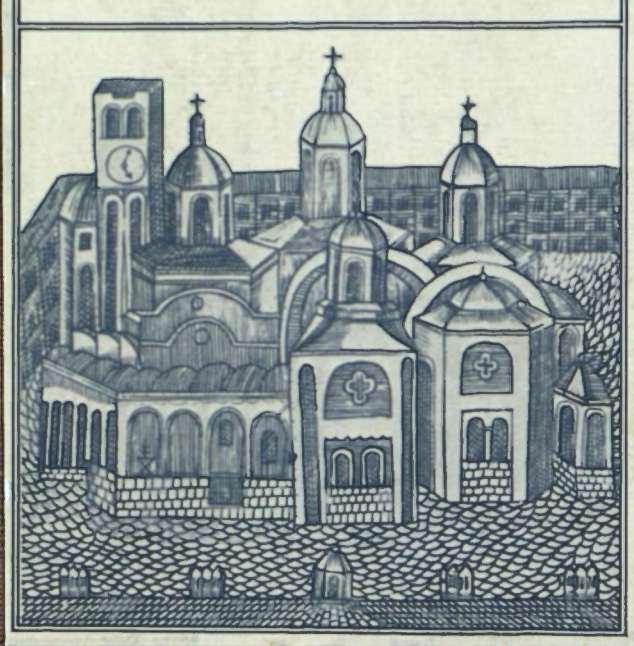

ХРАМЪ РОЖЕСТВА ПРЕСВАТІА БЦЫ

Иван Дуйчев

Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година

ИВАН ДУЙЧЕВ

РИЛСКАТА ГРАМОТА НА ЦАР ИВАН ШИШМАН
от 1378 година

НАУКА И ИЗКУСТВО
София, 1986

Изданието е подготвено със съдействието
на Българската археографска комисия
при Народната библиотека „Кирил и Методий".

©
Иван Симеонов Дуйчев, 1986
c/o Jusautor, Sofia

СЪДЪРЖАНИЕ

ОФИЦИАЛНИ ДОКУМЕНТИ
ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
—7—

БЕЛЕЖКИ
—26—

РИЛСКАТА ГРАМОТА
НА ЦАР ИВАН ШИШМАН:
ОПИСАНИЕ, АНАЛИЗ, ИЗДАНИЯ
—29—

РИЛСКА ГРАМОТА
НА ЦАР ИВАН ШИШМАН
от 1378 година

Оригинален текст
и превод
на новобългарски език
—49—

КОМЕНТАР
—59—

ГРАМОТА ЦАРЯ ИВАНА ШИШМАНА
ОТ 1378 ГОДА,
ИЗДАННАЯ РИЛЬСКОМУ МОНАСТЫРЮ
Резюме
—68—

THE CHARTER OF TSAR IVAN SHISHMAN
GRANTED TO THE RILA MONASTERY
IN 1378
Summary
—68—

DIE URKUNDE DES ZAREN IVAN ŠIŠMAN
VON JAHRE 1378
ZUGUNSTEN DES RILAKLOSTERS
Zusammenfassung
—69—

LE DIPLÔME DU ROI IVAN ŠIŠMAN
DE L'AN 1378
EN FAVEUR DU MONASTÈRE DE RILA
Résumé
—70—

ПРИЛОЖЕНИЕ:
ФАКСИМИЛЕ НА ГРАМОТАТА

Іоаннъ Рыльскій чудотворецъ
Гдѣ воз
любихъ
благоде
піе дом
б твоего
имѣсто
селенія
Всѣхъ Аллры Булгарскіи почивающихъ мощи святаго Іоанна Рыльскаго чудотворца въ храмѣ Рождества Бо
РЕКА
РИЛА
ХРАМЪ РО ЖЕСТВА БЦЫ
ЖЕЛНИЦА
КЛАДЕЗЬ
ΠΑΤΡΟΣ ΙΜΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΤΗΣ ΡΙΛΑΣ ΕΡΗΜΟΥ ΤΟΥ ΘΑΥ
Образъ иже во святыхъ преподобнаго отца нашего Іоан

Официални документи от средновековна България

Въвеждането на славянската писменост, създадена от Константин-Кирил Философ и неговите следовници, е била императивна необходимост за българската държава през IX столетие. Значителната по своите териториални размери и заемаща средищно положение в Европейския Югоизток държава не е могла да изпълнява правилно своите функции без употреба на писменост. Това е било потребно, на първо място, за вътрешната организация на огромния държавен организъм преди всичко във връзка с военните дела и фиска. Без употреба на писмо не е било възможно да се водят военните списъци или да се издават разпоредби за военни действия. В самото начало на столетието плисковска България е представлявала — след голямата военна и политическа криза през втората половина на VIII в. — една вече утвърдена политическа и военна сила, създадена преди всичко в борба със съседната Византийска империя. И колко силно е била чувствувана сега потребата от писменост, се вижда от обстоятелството, че българските владетели от този период: Крум (802—814), неговият приемник Омуртаг (814—831), неговият внук Маламир (831—836), най-сетне хан Персиан (836—852), потърсили разрешение на тази потреба чрез въвеждането и употребата на писмото на противника: заели писмеността от Византия. Заели гръцкото писмо, въпреки че това криело значителни затруднения и опасности: запазените днес военни български списъци или разпоредби за действия срещу империята са били писани тъкмо на езика и писмото на противника. Какво е било направено относно списъците за данъчно облагане, ние днес не знаем, тъй като никакви свидетелства от този род не са стигнали до наши дни. Спечелените от българските войски победи над ромеите били увековечавани чрез съставени на гръцки и с гръцко писмо надписи, с обозначения на завладени крепости или спечелени сражения. Победите на хановете бивали възвеличавани на езика на противника. Не е нужно при това да се запитваме доколко всички

тези писания върху каменни стълбове и плочи са били достъпни на множеството от славянобългарското население на държавата. Пишейки с гръцко писмо и на езика на ромеите, управниците на българската държава не създавали ли писмена култура, чужда на народа, и не изравяли ли пропаст между себе си и своите подвластни?

Друго било положението относно употребата на гръцки език и на гръцко писмо в сношенията между столицата Плиска и чуждия свят, преди всичко Цариград, някои страни в Европейския Запад — Италия и папския Рим, или силната Франкска държава. През онзи период Византийската империя е наистина една „световна сила", нейната духовна култура е най-висшата в целия европейски континент, много по-издигната от културата на нововъзникналите европейски народи и държави. Не само през IX в., но още векове по-късно напълно естествено било да бъде използуван гръцкият език като език на „дипломацията" в сношенията между българската държава и другите сили в тогавашна Европа. Било ли възможно обаче при това положение държавата на българите да се изтъкне и наложи като самостойна политическа и културна сила в средиземноморския свят? Съобразителният княз Борис (852—889), който извършил най-решителните вътрешни преобразования в българската държава през втората половина на IX в., водил оживена кореспонденция между другото с Римската курия и франкския двор. Благодарение на разменените пратеничества и кореспонденцията между него и неколцина от видните представители на папството от онази епоха: Николай I (858—867), Адриан II (867—872), Йоан VIII (872—882), после с цариградския патриарх Фотий (858—867, 877—886), ние виждаме колко дейна — и все чрез употребата на гръцки език и гръцко писмо — била възникналата при княжеския двор придворна канцелария. В папските регистри или в гръцки и латински ръкописи са достигнали до нас единствено преписи на писмата на българския княз, както и преписи на самите папски отговори. Не е излишно да се припомни, че в тях е даден текст на съответните официални документи с известни съкращения преди всичко в началната част (т. нар. *протокол*), както и в заключителната част (т. нар. *есхатокол*), което ще рече със съкращения в адреса и обръщението, а в края със съкращения в поздрава, може би в посоч-

вания за мястото на написване на документа и дори в обстойната формула за датирането.

През управлението на княз, после цар Симеон (893—927), което се характеризира като „златен век на българската книжнина“, владетелската канцелария е била твърде дейна. Известно е, че през периода на голямата политическа и военна криза в отношенията между България и Византийската империя в годините 912—913 до самата смърт на цар Симеон (края на май 927 г.) е водена най-оживена преписка преди всичко между Симеон и цариградския патриарх Николай I Мистик (912—925), после между българския владетел и императора Роман I Лакапин (920—944). От кореспонденцията на патриарх Николай I Мистик са запазени повече от 30 писма, адресирани не само до царя, но и до неколцина други лица — именно до главата на българската църква и до един от приближените на царя. Докато патриаршеските послания са стигнали до нас в пълен текст, разбира се, със съкращения в протокола и есхатокола, не е запазено никое от писмата на българския владетел. Чрез внимателен анализ на съдържанието на писмата на патриарха, които в много случаи са само отговори или възражения на Симеоновите писма, ние днес можем да възстановим доста пълно съдържанието на тези загубени български официални документи, без обаче да получим представа за тяхното външно оформление, което би представяло особен интерес за средновековната наша дипломатика. Според достоверни известия цар Симеон е бил в писмовна връзка с папската канцелария също и през последните няколко години от своя живот. Не са запазени обаче нито изпратените до Преслав папски писма, нито евентуалните послания на българския цар до папската курия. И все пак от Симеоновата епоха нещо е останало: това е кореспонденцията между него и византийския пратеник Лъв Магистър и Хиросфакт, който е бил изпроводен като императорски пратеник във връзка с българо-византийския конфликт през 894—896 г. Тази кореспонденция, запазена в ръкопис от X в., ще рече не много по-късно от споменатите събития, се състои от три Симеонови писма и единадесет писма на византийския пратеник. Написани на изискан стил и реторичен език, трите Симеонови писма са повече литературни произведения, отколкото делова официална кореспонденция. В ръкописа от остров Патмос, гдето са запазени, те са предадени с

несъмнено съкращение на протокола и есхатокола: посочено е само накратко името на адресанта и името на адресата. Тези Симеонови послания могат прочее да послужат по-скоро като извори за характеристиката на българския цар като книжовник, но не и като извор за проучване на владетелската канцелария от негово време. Най-сетне позната е кореспонденция, която владетелят е водил с император Роман I Лакапин, но и тя е запазена напълно едностранно: до нас са достигнали само писмата на Роман Лакапин и никое от Симеоновите писма, които могат само приблизително да бъдат възстановени в тяхното съдържание. От времето на този владетел са запазени и няколко оловни печата, които несъмнено са били прикачени към по-маловажни писмени документи, излезли от владетелската канцелария. Наличието на тези печати-пломби ни подсказва колко широк обсег на дейност е имала тази канцелария, без обаче да получим представа за самите издадени от нея официални документи.

След официалното покръстване на българския народ през 865 г. и учредяването на архиепископия, по-късно и патриаршия на България след 918 г., респективно след 927 г. (византийско-българския мирен договор от октомври 927 г.), е била създадена висша църковна канцелария. От един надпис-графит, запазен в Преслав, научаваме името на „хартофилакс Павел“ — един непознат от други исторически извори висш служител при главата на българската църква към края на IX или началните години на X в. Не е възможно да се установи с положителност дали това е „завеждащият“ архива при архиепископията или при по-сетнешната българска патриаршия, създадена от цар Симеон към 918 г. и официално призната от византийските имперски и църковни власти едва с българо-византийския мирен договор от есента 927 г. Онова, което е положително обаче в случая, това е свидетелството за съществуване на специална канцелария при управлението на българската църква и наличието на „завеждащ“ съответния архив. Трябва да се приеме прочее, че чрез тази служба са били издавани немалък брой официални църковни документи, както и получавани такива документи, съхранявани под грижите на нарочен пазител с титла „хартофилакс“. Заслужава да се припомни, че към средата на IX в. титлата хартофилакс, свързана с подобна длъжност, е била носена от Константин-Кирил Фи-

лософ и засвидетелствувана в Пространното негово житие във форма „ВИВЛОТИКАРЬ“. За канцеларията при главното ведомство на българската църква в края на IX и началото на X в. имаме и едно пряко свидетелство — оловен печат на „чернец Георги“, който е бил „синкел“ при главата на църквата. Никакъв документ — било в оригинал или в по-късен превод — от дейността на тази наша църковна канцелария не е достигнал до нас. В преписката на патриарх Николай Мистик са запазени послания до главата на българската църква по времето на цар Симеон, обаче никакво писание до патриарха като отговор на това не е запазено.

Нищо положително не е известно относно царската канцелария по времето на Симеоновия син и приемник на престола цар Петър (927—969), ако и да разполагаме с данни за това, че владетелят е писал писма — например до известни духовни лица във Византийската империя като отшелника Павел Латърски. В съставеното от патриарх Евтимий Търновски (1375—1394) житие на св. Иван Рилски е даден текстът на две послания — писмо на цар Петър до отшелника и отговорът на това царско послание. Тези две твърде интересни по своето съдържание писания обаче очевидно са измислени от патриарх Евтимий и отразяват само неговите схващания относно дейността на владетеля и неговите задължения, както, от друга страна, и приписваните на рилския отшелник схващания по тези въпроси.

Трябва да стигнем до началните години на XIII в., и то във времето на цар Калоян (1197—1207), за да открием доста богати следи от владетелската канцелария, както и от дейността на църковните български власти. Това е кореспонденцията между българския цар, архиепископ Василий, неколцина други църковни и мирски лица, от една страна, и главата на Римската църква папа Инокентий III (1198—1216) — всичко около тридесет писма. Още в наслова на първото послание на царя до папата е дадено едно извънредно важно посочване за начина, по който е била водена тази преписка. Бележката е добавена по всяка вероятност в папската канцелария и е казано, че писмото на цар Калоян е било написано първоначално на български език, после е било преведено на гръцки, а от гръцки на латински. Това се отнася несъмнено не само до първото българско послание до папата, но изобщо и до всички покъсни послания, изпратени в Рим. Първото Ка-

лояново писмо датира от 1202 г. По същото време писал на папа Инокентий III и търновският архиепископ Василий като глава на българската църква, както и непознатият нам от други исторически извори „княз Белота". Запазено е по-нататък второ Калояново писмо, датиращо от времето между края на май до средата на август 1203 г. Това царско послание е трябвало да бъде връчено на папата от самия архиепископ Василий, който е бил изпратен като царски пратеник в Рим. Архиепископът пристигнал до град Драч, но бил възпрепятствуван от тамошните византийски власти да продължи пътуването си до Рим. Затова, като направил кратка добавка към царското послание, изпратил двама висши български служители (коместабула Сергий и презвитер Константин), които да отнесат всичко до папа Инокентий III. В препис е достигнал до нас също тържественият хрисовул (златопечатник), който цар Калоян подписал като свидетелство за вярност към Римската църква, с дата 1203 1204 г., индикт седми. В края на 1203 г. търновският архиепископ Василий, глава на българската църква, отправил ново, специално послание до папата с разказ на неуспешното свое пътуване. По същото време писали в Рим неколцина от подвластните на Търново български висши църковни предстоятели: митрополитът на Велбъжд Анастасий, митрополитът на Преслав Сава, скопският епископ Марин, призненският епископ Авраам, нишкият епископ Кирик и видинският епископ Климент. Тяхното послание до Инокентий III също е достигнало до нас само в препис, запазен в един от най-старите понтификални регистри. През 1203 г. цар Калоян отправил ново послание до главата на Римската църква, придружено от някои скъпи дарове. Изглежда, по същото време архиепископ Василий написал „клетва... за подчинение под върховенството" на папската власт. От 1204 г. датират двете последни, достигнали до нас — все в латински превод и препис, — послания: едното на цар Калоян от ноември и другото на архиепископ Василий от същата дата.

Дълго време съществуваше надежда да бъдат открити оригиналите на тези български послания. Преди няколко десетилетия в писание на италиански църковник се появи съобщение, че писмата на цар Калоян се съхраняват в един от южноиталианските манастири. При проверката обаче се оказа, че става дума за сравнително късни преписи на вече познатите доку-

менти. Тъй като при експедицията си в Италия през последното десетилетие на XVIII в. Наполеон е отнесъл голяма част от документите и ръкописите на Ватикана в Париж, наложи се да се извърши внимателна проверка в някои от фондовете на Парижката национална библиотека с потайната надежда, че може би някъде са останали невърнати документи. Оказа се обаче, че поне досега не е възможно да се открият никакви следи от оригиналните български документи. Не остава друго, освен да се допусне, че написаните на български официални документи, както и съответните преводи на гръцки са били унищожени, а са били запазени — и то в препис в папските регистри — латинските преводи. А колко богата е била официалната кореспонденция на българския владетел, може да се съди от обстоятелството, че до нас са достигнали два Калоянови печата: единият е оловен печат-пломба, откъснат от някакъв загубен днес документ, а другият е пръстенът-печат, който бе открит неотдавна при скелета на царя, намерен в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици". Както може да се установи при внимателното проучване на тежкия златен пръстен, този пръстен-печат е бил многократно използуван за подпечатване на служебна кореспонденция както до заемането на престола от Калоян, така и несъмнено след 1197 г., когато той се е възкачил на престола.

Преки свидетелства за съществуването на официална кореспонденция на цар Борил (1207—1218) са откритите оловни печати на този владетел, които обаче все още са предмет на научни спорове и уточнения. Много по-щастливи сме за времето на цар Иван Асен II, значи за периода между 1218—1241 г. Тук на първо място трябва да се упоменат двете грамоти, издадени от този цар непосредствено след голямата победа в битката при Клокотница на 9/22 март 1230 г. Доколкото може да се установи от няколко достоверни свидетелства, немного дни след битката Иван Асен II се спуснал на юг и посетил Света гора Атонска. Владетелят посетил между другото големия Ватопедски манастир и със специална грамота, датирана към април (1230 г.?), потвърдил неговите владения и вече признатите правдини, като и ги разширил. Сведения за издадени от царя дарствени грамоти намираме и в т. нар. „Сводна грамота", която е достигнала до нас в славянски първообраз и гръцки превод. Грамотата съдържа някои смущаващи хронологи-

чески несъобразности и неточности от историческо естество, поради което са изказвани вече многократно съмнения относно нейната достоверност. Въпреки това трябва да се признае, че в текста на грамотата се дават някои извънредно важни сведения, които несъмнено са почерпени от недостигнал до нас официален документ, и поради това тя заслужава особено внимание. Така научаваме, че някои от границите на владенията на Зографския манастир „Св. Георги" са били уточнени с нарочна „златопечатна грамота" на Иван Асен II. Когато през 1351 г. сръбският цар Стефан Душан (1331—1355) посетил Света гора Атонска и в частност Зографския манастир, монасите на последния му показали два хрисовула — единия на гръцки, другия на български. Въз основа на тези документи сръбският владетел издал свой потвърдителен хрисовул, като обаче при определянето на манастирските владения внесъл известни изменения в полза на сръбския Хилендарски манастир. В текста на Сводната грамота се разказва по-нататък, че цар Иван Асен II чрез друга своя златопечатна грамота потвърдил за българския манастир владението на една построена от обителта чешма. Съставителят (или съставителите) на Сводната грамота накрая ни дава едно занимливо сведение относно съдбата на съхраняваните от зографските иноци официални документи. Според това сведение цар Стефан Душан при своето посещение в 1351 г. унищожил представените му от страна на зографските монаси *шест* хрисовула. Интересно е, че в гръцкия превод на Сводната грамота пасажът относно унищожението на казаните златопечатни слова е пропуснат. Косвено свидетелство за издадената от Иван Асен II грамота за владението от страна на Зографския манастир на споменатата чешма намираме в един хрисовул на византийския император Андроник II Палеолог (1282—1328) от 1287 г. Там се съобщава, че при своето посещение на Света гора императорът споходил и така наречената „Йоанова камара", обаче там не намерил нито „печат, нито белег", а само надпис, поставен очевидно от манастирските братя, с упоменание на името на българския цар: „Йоан благочестивий цар търновски". При все че била съставена въз основа на достоверни документи и на запазени всред светогорските иноци свидетелства, Сводната грамота е представена като напълно автентичен документ чрез това, че към нея бил прикачен печат на Иван

Асен II. От някакъв автентичен документ, издаден от споменатия български владетел, е бил откачен златният печат, който е бил прикачен към фалшивата грамота на неговия наследник цар Коломан (1241—1246). Днес е трудно да се установи с положителност от коя грамота на Иван Асен II е бил откачен този достоверен златен печат. Каквито и предположения в това отношение да правим, несъмнено е едно: съществувала е някаква тържествена грамота — златопечатно слово, — издадена от Иван Асен II на Зографския манастир. В Сводната грамота е посочено освен това, че цар Иван Асен II бил посетил Света гора Атонска и частно Зографския манастир по време на празника на светеца-покровител, значи на Гергьовден — ще рече, 6 май 1230 г., бил участвувал в устроените по този случай тържества и направил на обителта дарения. Ясно е, че това сведение е почерпено от автентичен исторически извор: то отговаря напълно на датата, която може с голяма правдоподобност да се установи от последните редове на Ватопедската грамота.

Вестите за грамоти, които българският цар издал на Зографския манастир, се потвърждават и от други исторически извори. Така например в известния „Разказ за зографските мъченици", познат в български текст и гръцки превод, се говори за това, че при нападението на „латиномислещите", сиреч привържениците на унията на Византия и Римската църква, потвърдена на Лионския събор от 1274 г., били унищожени разни дарения от цар Иван Асен II: книги, на брой повече от стотина, заедно с църковни утвари и т. п. Може да се предполага, че тук под обозначението КНИГЫ трябва да видим и писмени документи.

Колко значителни са били направените от споменатия български владетел дарения, може да се съди между другото от обстоятелството, че ликът — разбира се, не портретен, а мним — на този владетел е изобразен всред образите на манастирските ктитори, а неговото име и до днес се споменува във всяка църковна служба. Известно е по-нататък, че при това свое посещение в светогорския полуостров цар Иван Асен II не пропуснал и средището на тамошните обители, именно Карея. Там той дал своя грамота на средищното манастирско управление — Протата. Освен това цар Иван Асен II посетил, както се вижда, и някои от другите по-важни светогорски обители и чрез нарочни грамоти потвърдил или разширил вече признатите за тях дарения и правдини.

Преди около половин столетие покойният гръцки византолог и славист Михаил Ласкарис (1903—1965) откри и издаде запазената в архива на Ватопедския гръцки манастир „Св. Богородица“ грамота, издадена от цар Иван Асен II. Краят на документа е повреден, чете се от датата само посочването на „месец април“, което несъмнено трябва да се допълни с указание за годината 1230, когато владетелят посетил Света гора Атонска. Тази датировка се потвърждава и от съдържанието на подписа, който гласи „Асен, цар на българите и гърците“. Такава тържествена титла Иван Асен II е можел да носи единствено след победата над Теодор Комнин при Клокотница на 9/22 март 1230 г. Чрез тази грамота, чийто външен вид поради самите обстоятелства, при които тя е била издадена, е твърде скромен, цар Иван Асен II потвърждава правата на Ватопедския манастир над село Семалто в областта на града Серес (Сяр) заедно с редица други правдини. Вероятно едновременно с тази новооткрита грамота владетелят е издал и една грамота на търговците от Дубровнишката република, които не се забавили да се явят при него наскоро след победата при Клокотница. Грамотата не носи на края никакво изрично хронологическо посочване, обаче и в нея владетелят се подписва с тържествената титла „цар на българите и гърците“ и по всяка вероятност е била издадена наскоро след битката при Клокотница, когато България се утвърждава като най-голямата политическа и военна сила в Европейския Югоизток.

Въз основа на косвени посочвания може да се установи, че при посещението си в Света гора Атонска цар Иван Асен II е издал дарствени грамоти и на някои други тамошни обители. Така знае се, че той издал грамота на най-големия светогорски манастир „Св. Атанасий“, или Лаврата. Свидетелство за това ни е оставил патриарх Евтимий Търновски, който — както е известно — прекарал след 1365 г. няколко години на Света гора и следователно е бил добре осведомен за положението там. Според неговите думи грамотите на Иван Асен II за Протата и Лаврата на св. Атанасий са съществували през XIV в. и той сам ги бил виждал. Едно косвено потвърждение за правотата на това Евтимиево свидетелство може да се извлече от това, че Евтимий говори само за тези грамоти, без да споменува за грамотата на този владетел в полза на Зографския манастир, която естес-

твено би го интересувала най-много. Тази грамота обаче през онези години повече не е съществувала, тъй като е била унищожена по повеля на Стефан Душан.

Иван Асен II издал дарствена грамота и на манастира Ивирон, с която потвърждавал правата му над разположения при града Струмица манастир „Богородица Умиление“ (Елеуса). Сведения за такава грамота ни дава едно синодално решение от 4 май 1250 г. на цариградския патриарх Мануил II (1244—1255), издадено във връзка със спора между светогорския манастир Ивирон и епископа на Струмица. За подкрепа на своите права над манастира монасите от Ивирон представили няколко хрисовула, между които и грамотата на цар Иван Асен II. След като били представени тези документи, епископът на града Струмица изказал съмнения относно тяхната достоверност, поради което била извършена проверка и неговите съмнения се оказали неоснователни. Това сведение за нас е твърде важно, защото по недвусмислен начин сочи наличието на грамотата, издадена от Иван Асен II, и особено нейната автентичност. Най-сетне заслужава да се припомни сведението на венецианския хронист Марино Сануто за сключен писмен договор между цар Иван Асен II и цариградския латински император Балдуин II (1228—1261), отнасящ се до брака на дъщерята на българския владетел и младия цариградски император. Документът, който е бил съхраняван към началото на втората половина на XIX в. във Венецианския държавен архив, понастоящем, както личи, е загубен или поне положен някъде и трудно може да бъде открит повторно. Неколкократните дирения досега не дадоха никакъв положителен резултат. Накратко казано, владетелската канцелария е била твърде активна по времето на цар Иван Асен II, обаче от различните грамоти, издадени от името на този владетел, до нас днес са достигнали само две, и то съхранявани не у нас, а в чужди хранилища. Вече споменатите косвени сведения за дейността на царската канцелария по времето на Иван Асен II могат да бъдат обогатени и чрез някои други свидетелства. Както се знае, по повод възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. е била водена доста обстойна преписка между Търново и Никея, както и с други църковни средища, за да се издействува съгласие за това възстановяване и за признанието на патриаршията. Едно косвено посочване се съ-

държа в запазеното в нашия Синодик в български превод послание на никейския император Йоан III Ватаци до тогавашните вселенски патриарси, гдето четем между другото: „Нашето самодържавно царство моли и призовава... да се дарува... патриаршеска степен на града Търново..., защото и христолюбивият български цар Иван Асен, брат и сват на царството ми, настойчиво иска от нашето царство и от вашето свето отечество да се дари това на неговото царство.“ Като се има пред вид, че всички тези сложни и продължителни преговори са се водили не чрез лични пратеничества, а писмено, правдоподобно е да се предположи, че между Търново и далечната Никея са били разменени не едно послание. Никой от тези документи, частно излязъл от българската царска и църковна канцелария, за съжаление не е достигнал до нас.

В препис е достигнал до наши дни договорът, който през юни 1253 г. е бил сключен от името на наследника на Иван Асен II цар Михаил Асен (1246 1256) и Дубровнишката република, съдържащ политически и търговски клаузи. Известно е освен това, че при непосредствения негов предшественик — цар Коломан Асен (1241—1246) — е била водена преписка с папската Курия. От тази кореспонденция е запазено послание на папа Инокентий IV (1243—1254). Какъв е бил отгласът от българска страна, не може да се установи с положителност. Изобщо за целия период от XIV столетие е известно, че е била водена кореспонденция между Търново и Рим, особено активна при цар Иван Асен II, към когото папа Григорий IX (1227—1241) отправил няколко послания. В края на същото столетие папа Николай IV (1288—1292) изпратил няколко писма във връзка с делата в България до сръбската кралица Елена, до цар Георги I Тертер (1280—1292) и до тогавашния търновски патриарх (архиепископ). Тези папски послания са познати единствено в преписи, включени в папските регистри, докато изпратените в българската столица оригинали и отговорите на българските светски и духовни власти са безвъзвратно изчезнали. От втората половина на XIII в. е достигнала до нас в оригинал — повреден в началото — грамотата, която цар Константин Асен — Тих (1257—1277) издал на манастира „Св. Георги“ във Виргино бърдо при Скопие в потвърждение на неговите предишни владения и правдини. Трябва да се изтъкне, че изказаните

съмнения относно достоверността на тази грамота са неубедителни. В текста на грамотата намираме някои интересни споменавания за документи от предишно време, издадени от български владетели. За да издействува от царя грамотата, игуменът на манастира „Св. Георги“ Варлаам „изнесъл“ пред него „правилата и хрисовулите“ на неколцина предишни „свети и правоверни царе“, византийски императори и други. Без да се разглежда и тук подробно списъкът на споменатите документи, заслужава да се посочат само двама от владетелите: много вероятно е, че под обозначението „свети цар Петър“ се крие загатване за Симеоновия приемник Петър (927—969), смятан от някои днешни учени като основател на манастира; споменат е по-нататък „цар Коломан“, който с голяма вероятност трябва да се отъждестви с цар Коломан Асен, сина на Иван Асен II от маджарката Анна Мария. Необходимо е да се припомни, че от този български цар притежаваме една подправена грамота, издадена за Зографския манастир на Света гора Атонска. Анализът на запазения документ позволява да се твърди, че имаме пред себе си един подправен вероятно през XVI—XVII в. документ, като за основа ще да е послужила някаква загубена днес автентична грамота. Към писания върху пергамент текст е прикачен накрая един истински златен печат от Иван Асен II, следователно откачен — както по-горе се загатна — от първообразен документ на споменатия наш владетел, понастоящем загубен или все още неоткрит. Надписът върху печата с цялата титулатура на царя („Йоан Асен цар на българите и гърците“), както и изображението на обратната страна на свети Димитър Солунски, който бил смятан изобщо за покровител на владетелите от династията на Асеневци, свидетелствуват за автентичността на този златен печат. За нас е особено важен фактът, че един по-стар автентичен документ се премахва или направо унищожава, но най-важното средство за удостоверяване на неговата автентичност — златният печат, се прикачва към един подправен документ, издаден от името на приемника на цар Иван Асен II. Анализът на въпросната подправена грамота показва, че нейният съставител ще да е имал под ръка автентична грамота на Иван Асен II, от която е заимствувал между другото някои формули и цели изрази, както и заключителната формула за датировката и подписа на владетеля, разбира се, приспособени

към целите на новонаписания документ. За нас представлява в случая интерес изводът, че автентичен документ от цар Иван Асен II, скрепен с истински златен печат на този владетел, е съществувал още през XVI—XVII в., когато е била написана подправената Калиманова грамота. Унищожаването на този автентичен документ изглежда лесно обяснимо: след като от него е бил „откачен" най-важният белег за удостоверяването на достоверността, сметнало се е очевидно, че той губи своето значение.

Сравнително по-щастливи сме за епохата на XIV столетие, от което време са достигнали до нас няколко оригинални и следователно автентични документа, излезли от владетелската и патриаршеската канцелария. Към първата половина на XIV в. принадлежат две грамоти, издадени от цар Иван Александър (1331—1371), а именно: една грамота от март 1342 г., индикт 10-и, дадена на Зографския манастир „Св. Георги" на Света гора Атонска, и друга, датирана към 1 декември 1347 г., индикт 1-ви, издадена на манастира „Св. Никола Ореховски", намиращ се в местността Мракàта (Радомирско). Първата грамота е издадена за потвърждение правата на манастира над селото Хандак, разположено в Долнострумската област. Очевидно ние имаме пред себе си един оригинален, написан на пергамент български документ, с червен, сиреч киноварен царски подпис. От даденото в текста определение, че това е тържествен златопечатник (ЗЛАТОПЕЧАТНОЕ СЛОВО), трябва да се заключи, че е бил скрепен към него съответен златен печат, който неизвестно кога и при какви обстоятелства е бил откачен. Липсата на златния печат обаче не дава основание да се изкажат съмнения относно оригиналността и достоверността на грамотата. Интерес представлява подписът на владетеля, който гласи: „Йоан в Христа бога верен цар и самодържец на всички българи Александър". В българската земя през този период все още не е настъпило онова феодално разделение, което характеризира следния период — търновският владетел все още има притезание, че е „цар и самодържец на всички българи". Самата Византийска империя не е разкъсана от гражданската война, която настъпва след смъртта на император Андроник III Палеолог (15 юни 1341 г.) поради узурпаторските прояви на бъдещия император Йоан VI Кантакузин (1347—1354). Особено променено е обаче положението през 1347 г., когато цар Иван Алек-

сандър издава своята грамота на манастира в Мракàта: гражданската война във Византийската империя привидно завършва с победа на узурпатора Йоан Кантакузин, който в самото начало на февруари 1347 г. влиза в столицата Цариград и бива признат за владетел редом със законния наследник на Андроник III Палеолог император Йоан V Палеолог (1341—1391). Изглежда, че настъпилите през периода между 1342 и края на 1347 г. размирици и династични промени в империята дават основание на българския владетел да вмъкне в своята титулатура посочване и за гърците (сиреч византийците): „Иван Александър в Христа бога благоверен цар и самодържец на *всички българи и гърци*“, гласи подписът в Мрачката грамота. Освен едно разширение на границите на българската държава към югоизток, осъществено към 1344—1345 г., не е известна друга съществена промяна във владенията на търновския цар през периода 1342—1347 г., което би дало основание за казаната промяна в титулатурата. Напротив, размерите на настъпилата през тези години гражданска война в империята са били тълкувани като много тежка вътрешнополитическа криза и разпадане на държавата.

Мрачката грамота представлява интерес и по своята заключителна част — т. нар. есхатокол. Там е посочено, че грамотата е била писана по повеля на царя (ЦАРЬ ПОВѢЛѢ) от неизвестния от други исторически извори царски писар или секретар Добромир (Добромиръ писа) в Сергевици, което се отъждествява с търновското село Сергювец и намиращия се там манастир. Съществено в случая е обстоятелството, че грамотата е била писана не по случай някакво посещение на цар Иван Александър в Радомирската област и специално в местността Мракàта, където лежи манастирът „Св. Никола Оряховски“, а, напротив, по всяка вероятност монаси от тази обител са се явили в Търново или някъде в неговата околност при владетеля и са издействували от него грамотата. Не са изяснени също и мотивите за издаването на тази грамота. Може да се предполага, че търновският цар чрез потвърждението на владенията и правдините на манастира „Св. Никола Оряховски“ е желаел да потвърди своята власт над областта, която по това време ставала предмет на въжделения на рода на Деяновци във Велбъжд (дн. Кюстендил), които тежнеели към сръбския цар Стефан Душан (1331—1355). Грамотата е писана на пергамент, като е скре-

пена със златен печат на българския цар, чийто надпис обаче се различава по титулатура от подписа върху грамотата: там владетелят носи титла само „цар на българите“. По неизвестни пътища грамотата е попаднала в Хилендарския манастир на Света гора Атонска, гдето се съхранява и понастоящем. Колко голямо значение е било придавано на тази грамота, се вижда между другото от обстоятелството, че въз основа на нейния текст е била съставена една очевидно подправена грамота от името на сръбския крал Стефан Дечански (1321—1331) с подобно съдържание, но с промени в няколко подробности (на първо място името на издавача). Предполага се, че тази подправена грамота ще да е била писана в края на XIV или началото на XV в., когато тези области вече се намирали под турска власт.

Оставайки все в епохата на цар Иван Александър, трябва да спомена няколко официални писания на чужди езици. На първо място е една дарствена грамота, която българският цар издал предположително към средата на XIV в. на поданиците на Венецианската република с привилегии за търговия в държавата. Ако и запазена само в превод на италиански, венециански диалект, грамотата е несъмнено достоверен документ. В текста липсват пълната титулатура на владетеля, адресът и заключителната част (есхатокол), заедно с посочване на датата и мястото на издаване. Вместо това, очевидно за по-голямо въздействие, в тази последна част е останала т. нар. санкция, сиреч формулата за наказание при неизпълнение („Който би дръзнал да се противопостави, да бъде предател на моето царство“). Към същото време трябва да се датира и едно писмо, което българският цар отправил до дожда на Венецианската република Андрея Дандоло. Управлението на този дожд, между началото на януари 1343 г. до началото на септември 1354 г., определя крайните хронологически граници и на дарствената грамота за венецианските търговци. Последните редове от писмото до Андрея Дандоло съдържат едно упоменание за „договорите и клетвата“, която царят дал преди това („който аз по-рано ви дадох“), следователно те трябва да се отнесат преди писмото, но очевидно все през управлението на казания дожд. В писмото се споменува освен това за пристигането в търновска България на знатния венецианец Марино Фалиеро, който стоял начело на републиката непосредствено след Ан-

дрея Дандоло, през периода между 11 септември 1354 и 1 април 1355 г. Може да се предполага, че по повод пристигането и престоя на този пратеник в Търново между българския цар и Венецианската република са били разменени и други писмени документи, които обаче не са достигнали до нас. Към италианския превод на посланието на царя е добавен накрая също и обичайният подпис: „Иван Александър в Христа бога цар и самодържец на всички българи и гърци", преписан с кирилско писмо.

Откъм средата на XIV в. и до началото на втората половина датират три грамоти на гръцки език, издадени от цар Иван Александър и запазени в препис. Първата грамота е издадена на манастира „Богородица Умиление" (Елеуса) при град Месемврия. От документа липсват интитулацията и адресацията, но затова е запазена датата („месец април, индикт 9-и"), която отговаря на 1341 или 1356 г. На края на преписа е посочено, че след текста следвал написан с червени букви подписът на царя. Преписът на тази царска грамота бе открит към края на миналото столетие от известния гръцки византолог А. Пападопулос-Керамевс в ръкопис от Ерусалимската патриаршеска сбирка. През есента 1938 г. аз попаднах на друг препис от документа в ръкопис от XVII в., съхраняван в библиотеката на Лаврата „Св. Атанасий" на Света гора Атонска, с текст, малко различаващ се от обнародвания от гръцкия учен. Най-малкото, което може да се каже по този повод, е това, че двете находки представляват потвърждение за достоверността на грамотата, запазена в твърде отдалечени едно от друго архивохранилища.

От цар Иван Александър е запазена и друга грамота, дадена на манастира „Св. Никола" при Месемврия. Преписът и на този документ е направен с известни съкращения, именно като е изпусната началната част — интитулацията и адресът. Накрая обаче е дадена датата: 9 август 6903(?:1354 г.), индикт 7-ми. Ако се изхожда от посочването на индикта, грамотата би могла да бъде датирана към 1339, 1354 или 1369 г. Най-сетне, пак на гръцки език, е написана трета грамота — определена в текста като простагма — на Иван Александър за манастира „Богородица Умиление" (Елеуса) при Месемврия. В този препис също е пропуснат протоколът, но затова пък е дадена датата — 13-и септември, индикт 3-и. Изхождайки от посочването на индикта, грамотата може да бъде

датирана към 1335, 1350 или 1365 г. Съмненията, които бяха изказани от покойния наш историк проф. П. Мутафчиев, са неубедителни: ние имаме работа със запазени в преписи и известни съкращения в началните и крайните формули, но достоверни по съдържание документи, издадени от канцеларията на цар Иван Александър.

От последния търновски цар Иван Шишман (1371—1393) притежаваме две грамоти: грамотата, издадена на 21 септември 1378 г. на Рилския манастир, която е предмет на настоящото изследване, и грамотата за манастира „Св. Богородица Витошка" при софийското село Драгалевци, издадена преди 1385 г., когато днешната българска столица е била завладяна от турците. Въпреки че е писана на неугледен къс от пергамент, тази грамота носи явните следи от своето кризисно време: за това говорят не само малките нейни размери, но и писмото и самото съдържание. По неизвестни пътища документът е попаднал в нашия Зографски манастир, гдето се съхранява и понастоящем. Неспокойното време, когато грамотата е била писана, намира отражение, както личи, и във формулираните на края на текста санкции за евентуалните нарушители на царските разпоредби за потвърждение на правдините и владенията на Витошкия манастир. Ако формулираната в подписа титла на владетеля „Йоан Шишман в Христа бога благоверен цар и самодържец на *всички* българи и гърци" бива да се тълкува като израз на съперничество спрямо притезанията на видинския цар и несъщи брат на търновския владетел Иван Страцимир (1356—1396) за господство над българския народ и специално над Средечката област, то съвършено неоправдана от историческите обстоятелства изглежда формулата „цар и самодържец на... гърците", ще рече, на византийците.

Най-сетне в редицата официални документи от средновековните владетелски канцеларии трябва да бъде упоменато посланието-грамота, което видинският цар Иван Страцимир издал на търговците от влашкия град Брашов след 1369 г., сиреч след като в областта и града се установило за известен период владичеството на маджарите. Грамотата е писана върху къс „парцалена хартия", с бързопис и носи написания с киновар царски подпис, който е твърде скромен: „Иван Страцимир цар на българите". Съхранява се в библиотеката на града Брашов. На последно място трябва да бъде посочен един

двустранен документ: става дума за договора, който добруджанският княз Иванко, син на Добротица, сключил през май 1387 г. с генуезците с признание на правдини за търгуване в подвластните нему области. Договорът в препис на латински език се съхранява понастоящем в Държавния архив на Генуа — според препис-извлечение от книгата с официални документи, пазена някога в Пера (квартал от Цариград). Както изрично е посочено в преамбюла на договора, съглашението е било сключено в Пера, като от страна на княз Иванко документът е бил подписан от „видните и мъдри мъже, господа Коста и Йолпани, посланици, пратеници и нарочни довереници".

Съвършено оскъдни са документите, останали от дейността на търновската патриаршия. Особен интерес представлява на първо място краткото послание, което патриарх Теодосий отправил до монасите на Зографския манастир в Света гора Атонска, което обаче не носи никакво хронологическо посочване на по-точно датиране. От този предстоятел на българската църква са запазени и няколко монограма, художествено изработени. От ръката на последния патриарх на средновековна България — Евтимий Търновски (1375—1394), са достигнали до нас в преписи по разни ръкописи няколко послания: до монах Никодим от манастира Тисмена две послания; до монах, по-късно митрополит Киприан; до угровлахийския митрополит Антим. Тъй като тези Евтимиеви послания имат не частен, а общ характер и представят изложение по съществени догматически и общоцърковни проблеми, те са били преписвани и разпространявани, както изглежда, доста широко.

Към издадените от българи официални документи през епохата на средновековието трябва да бъде споменат най-сетне и сигилият, който през януари 1220 г. господарят на Чепино и Мелник деспот Алексий Слав издал на манастира „Богородица Спилеотиса" в града Мелник. Документът е написан на витиеват гръцки език и се пази в светогорския манастир Ватопед, гдето бе открит преди около половин век. Подписът на деспот Алексий Слав на края на грамотата също е написан на гръцки език.

Бележки

Средновековните български грамоти са издавани и проучвани многократно. Най-доброто критично издание на познатите в началото на нашето столетие грамоти бе обнародвано от покойния руски славист *Г.А. Ильинский:* Грамоты болгарских царей. Москва (1911), в: Древности. Труды Славянской коммисии имп. Московского Археологического общества. Том пятый с приложением семи фототипических снимков. Издан под редакцией А. А. Покровского. Ново преиздание, обаче без приложените фотовъзпроизводи на грамотите;*G. A. Ilyinskiy*, Gramoty bolgarskikh carey. With an Introduction by Ivan Dujčev. London, 1970. Изданието на руския славист е снабдено с добър езиков и вещен коментар, както и с грижливо изработен показалец. — Добро подръчно преиздание на грамотите даде също нашият славист и историк проф. *Йордан Иванов*, Български старини из Македония. София, 1931 (второ издание: София, 1970), заедно с уводни бележки и кратки обяснения към текста. — Грамотите отчасти в първообраз, пълен новобългарски превод и обяснителни бележки са дадени в моята книга: Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944. Препечатка на грамотите бе дадена също от *С. С. Бобчев*, Старобългарски правни паметници, I. София, 1903. Вече съществува доста богата литература на публикации и проучвания върху грамотите. Вж. особено: *Ю. И. Венелин*, Влахоболгарские или дакославянские грамоты. СПб, 1840. — *В. Е. Априлов*, Болгарские грамоты. Одесса, 1845; вж. също преизданието: *В. Е. Априлов*, Събрани съчинения. Под редакцията на проф. *М. Арнаудов*. София, 1940, с. 199—297. Изданието съдържа: „Летописта на Зографския манастир" (сиреч т. нар. Сводна Зографска грамота); фалшивата грамота на цар Коломан; договора между цар Михаил Шишман и Дубровнишката република; Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г.; грамотата на молдавския воевода Йоан Антиох Константин, дадена на Киприановския манастир в Бесарабия заедно с полезни обяснителни бележки. — *И. И. Срезневский*, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. LXXXI—XC. СПб, 1879, с. 35—39, издава Рилската грамота „от старинен препис". Накрая (с. 39) той добавя: „Старинният препис, от който тук е напечатана грамотата, получих в дар от С. Н. Палаузов. Той е написан много красиво и старателно върху четири залепени листа от старинна плътна бледосиня хартия, така че и над грамотата и под грамотата са оставени доста големи празнини." Би било потребно да се издири между книжата на големия руски славист този препис, ако е запазен, и да се установи по-точно неговият произход. *П. Успенский*, История Афона, ч. III Спб, 1892, с. 620 сл., издава текста на подправената Коломанова грамота. Български книжици, IV, бр. 30 (1862), с. 633 636, Мрачката грамота на цар Иван Александър. *J. Šafařik*, Okázky občanského pismennistvi. Praha, 1870, p. 16 20,nr. XVI: договора от 1253 г. *S. Ljubić*, Listine o odnošajih izmedju južnoga Slovenstva i Mletačke republike. Zagreb, 1870: III, p. 246 247, nr. CCCLXIV: връзки на България с Венеция XIV в. *A. Papadopoulos-Kerameus*, Analekta hierosolymitikis stachyologias. S. Petropolis, 1891, p. 467—471: за месемврийските грамоти на цар Иван Александър. *Г. А. Ильинский*, Грамота царя Иоанна Асеня II. ИРАИК, VII. 1 (1901), с. 25—31. — *П. А. Сырку*, Новое издание трех болгарских грамот. ИОРЯСл,VIII. 2 (1903), с. 416—430. — *С. С. Бобчев*, Старобългарски правни паметници, I. София, 1903. — *Н. П. Лихачев*, Рукопись принадлежавшая патриарху Феодосию Терновскому. ИОРЯСл, X.4 (1905), с. 312—319, с грамотата-писмо на патриарха. — *С. С. Бобчев*, Значение на старобългарските хрисовули за историко-правната наука. Юридически преглед, XIV. 4 (1906), с. 227—239. — *А. пор Стоилов*, Хрисовулът на цар Иван Шишман. Сп. Преглед, I, кн. 4 (1907), с. 252 сл. Грамотата на цар Иван Александър от 1342 г., издадена от *W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev*, Actes de Zographou. SPb, 1907, p. 165—168,nr. III. — *Г. Баласчев*, Същински ли е хрисовулът от цар Константин Тиха (1258—1277?). Минало, II, 5—6 (1911), с. 178—187. — *В. Н. Златарски, Г. И. Кацаров*, Договорът на княза Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 година. ИИД, III (1911), с. 17—37. — *С. С. Бобчев*, Цар-Срацимировото писмо до Брашовяни. ИИД, IV (1915), с. 71—78. — *В. Н. Златарски*, Тъй наречените „грамоти" на Пинчия и неговия син Плезо. ГодСУ, IV—XVI (1919—1920), с. 1—58. — *П. Мутафчиев*, Към историята на месемврийските манастири. Сборник В. Н. Златарски. София, 1925, с. 163—183. — *С. С. Бобчев*, За някои тегоби

и данъци според влахобългарските хрисовули. Сборник В. Н. Златарски. София, 1925, с. 23—33. — *А. П. Стоилов*, Своден хрисовул за историята на Зографския манастир. Сборник В. Н. Златарски, София, 1925, с. 447—457. — *А. Соловјев*, Повеље манастира Св. Николе Мрачког. Прилози, IX (1929), с. 1—18. — *M. Laskaris*, Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine. Byzantinoslavica, III (1931), p. 500—510; срв. за тази статия рецензията на *Ив. Дуйчев:* ИИД, XI—XII, 384 389. — *В. Иванова*, Оряховският манастир и неговите грамоти. ИИД, XI XII (1932), с. 84—111. *С. С. Бобчев*, Чужди приноси за наши хрисовули. Юридически преглед, XXXIII, 2 (1932), с. 49 56. *J. B. Papadopoulos, Arkadios Vatopédinos*, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spiléotissa près de Mélénikon. СпБАН, 45 22 (1933), с. 1—6. — *Ив. Гошев*. Новооткритата Ватопедска грамота на цар Иван Асен II. Български преглед, II (1933), с. 65—90. — Текстът на Витошката грамота на цар Иван Шишман: *М. Ковачев*, Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка" и неговите старини. София, 1940, с. 7 сл. — *Л. Данаилова*, Хрисовулни проучвания. София, 1943. — *В. А. Мошин*, К вопросу о составлении хрисовулов у южных славян и в Византии. Юбилейный сборник Русского археол. общества в королевстве Югославии. Београд, 1936, с. 93—109. — *S. S. Bobčev*, Caractéristique et classification des diplômes des anciens rois bulgares. Przew. hist. prav. V. (1937), p. 71—72. — *Ив. Сакъзов*, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. ГодСУюф., XXX. 7 (1934—1935), с. 51, бел 1, грамотата на цар Иван Александър за венецианците. — *Ив. Дуйчев*, Цар Иван Асен II (1218—1241). София, 1941, с. 25—26, превод на Ватопедската грамота на Иван Асен II. — *Същият*, За първообразността и достоверността на Рилската грамота. Известия на Архивния институт при БАН, I (1956), с. 45—75. — *Ив. Гошев*, Рилският хрисовул от 1378 г. Историко-палеографско проучване. ГСУбф, XXXVI (1949), с. 1—26. — *П. Петров*, Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. ГСУфиф, I, 2 (1957), с. 169—255. — *Г. Цанкова-Петкова*, Българо-византийският мирен договор от 716 г. Сборник изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 743—746. — *М. Андреев, В. Кутиков*, Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. ГСУюф, 51 (1960), с. 1—119. — *В. Бешевлиев*, Три приноса към българската средновековна история. I. Българо-византийските мирни договори от VIII в. Изследвания в чест на М. С. Дринов. София, 1960, с. 283—300. — *П. Динеков, К. М. Куев, Д. Петканова*, Христоматия по старобългарска литература, 2 изд. София, 1967, с. 329—334; новобългарски превод (Ив. Дуйчев) на Зографската грамота от 1342 и Рилската грамота от 1378 г. — *В. Кутиков*, Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. Ист. преглед, XVIII, 3 (1962), с. 79—84. — *М. Н. Андреев*, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. София, 1965. — *П. Динеков*, Старобългарски страници. Антология. София, 1966, с. 348, 370—373, 374—377. — *Ив. Дуйчев*, Български спогодбен акт от епохата на византийското владичество. Известия на Научния архив при БАН, III (1966), с. 185—190. — *Е. П. Наумов*, Месемврийские грамоты XIV в. О малоизученных страницах истории Болгарии и Византии. *Revue histor. des études sud-est europ., VI*, 1 (1968), p. 61—66. — *В. Кутиков*, Българо-византийският договор от 716 г. Правно-историческо изследване. ГСУюф, LXV (1974), с. 69—119. — *М. Андреев, Д. Ангелов*, История на българската феодална държава и право. София, 1968, с. 39—43. — *I. Dujčev*, Les diplômes bulgares médiévaux comme oeuvres littéraires. Folia diplomatica, II (1976), p. 17—26. — *V. Gjuzelev*, Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle. Etudes historiques, IX (1979), p. 72—76. — *П. Петров, В. Гюзелев*, Христоматия по история на България. II. Същинско средновековие (краят на XII—XIV в.). София, 1978, с. 202 сл., 239 сл., 245 сл., 274 сл., 284 сл., — превод на разни средновековни български грамоти. Вж. още: *Вл. А. Мошин*, Да ли је автентична Рилска повеља цара Іована Шишмана. Исторически часопис, XVI—XVII (1970), с. 275—299. — *Ив. Дуйчев*, Грамоти. Речник на българската литература, I (София, 1976), с. 281—282. — *Мария Колева*, Хрисовулът на цар Иван Шишман. Списание „Отечество", V, кн. 107 (11 март 1980), с. 17, със снимка на документа. — Трябва накрая да се упомене, че като притурка на сп. „Минало" през 1900 г. бе даден цветен фотовъзпроизвод на Рилската грамота.

Σ. Іωаннъ Рылскій чюдотворецъ
Гди возлюблю Бнхъ благолѣпіе дома твоего
Здѣ отроцы мїе отрѣшася сѣдла оц. ем. свой взяте высть Σ. Іωанна
Здѣ Σ. Іωаннъ со ѡцемъ отроцате погребе мертвоотрока
Погребеніе отца Іωанна
Σ. Іωаннъ Рыльскій чюдотворецъ
Σ. Іωан-нецъ фрядина губилъ вщеса вдалеко раз-тоянїи дряга крѣпкаго пиклавитъ
Стомъ Іωаннъ вдзѣ стоящо пастырь емъ молящеся
Σ. Іωаннъ трїе ѡ ангела при сфрѣ предлагета девяты воинома ахти
Храмъ Рожестве Пресватїа Бцы

Изображеніе сщ̃еннаго монастыря Рылскаго съ церковію и прочими принадлежащими емъ мѣстами. Изобразися иждивеніемъ преподобнѣйшаго во іеромонасѣхъ Г. Евгенїа пострижѣнника тогожде сщ̃енныя обители Рылскія, за доше вное его спасеніе и вѣчное воспоминаніе

Рилската грамота на цар Иван Шишман: описание, анализ, издания

От цялото богатство на официални документи, издадени през средновековието от гражданските и църковните власти на българската държава, единствен документ, съхранен понастоящем у нас, това е грамотата, която последният владетел на търновска България — цар Иван Шишман (1371—1393), дал на Рилския манастир на 21 септември 1378 г. Грамотата е написана на няколко слепени заедно пергаментови листа с обща дължина около 167,5 см и ширина 28,5 см (текстово поле 113 см х 22 см), с красиво уставно писмо и мастило, което някога е било очевидно черно, но с течение на времето е изменило своя цвят. В текста са изписани с киновар някои главни букви, както е написан и самият царски подпис на края. На долния край чрез кръстосани копринени нишки е прикачен златен печат (с диаметър 42 мм). На лицевата страна на този печат е изобразен в цял ръст, насреща сам цар Иван Шишман: той е представен с голяма брада, облечен в царски одежди и с корона на главата. Върху неговата тържествена одежда са изобразени сякаш украси от бисерни зърна. В дясната ръка владетелят държи изправен нагоре скиптър, а в лявата свитък — загатване за дадената на Рилската обител дарствена грамота. Около образа на царя се чете неговото име: Цр҃ь Шншьмань. Отстрани в кръг около изображението има надпис, който повтаря името и титулатурата, както са дадени в царския подпис в края на документа: †Iw(аннь) Шншмань вь Х(рист)а вѣрн' ц(а)рь н самодрьжц' вьсѣм' блгарм'. Гравьорът на печата не е копирал, вероятно поради липса на достатъчно място, целия царски подпис и всичките владетелски титли, както са дадени в подписа: † Iw(аннь) Шншмань в Х(рист)а б(ог)а бл(а)говѣрнын ц(а)рь н самодрьжець въсѣмь блгаромь н грьком(ь). На обратната страна на печата е изобразен основателят на Рилската обител в допоясен образ, гологлав, с фелон, като държи в дясната си ръка светителски кръст, а в лявата свитък — очевидно загатване на дадения през 941 г. Завет за управлението на манастирското братство. От двете

страни на изображението е посочено името на светеца, написано неправилно: сѣ҃ы Ꙗwан' Рилъ-скꙑ. Наоколо в кръг се чете надпис: Сын хрисовоуль сѣ҃го ѡ҃ца Ꙗwанна Рилскаго. По всичко личи, че печатът не е автентичен: за това говорят палеографските белези на надписите, както и несръчният образ на светеца. Безсъдържателен е надписът, който се чете в кръг около изображението. Изразът „Това е хрисовул на светия отец Иван Рилски" внушава по-скоро, че пред нас имаме златопечатник, издаден от името на основателя на обителта, когато в същност това е хрисовул, даден от последния търновски цар на манастира „Св. Иван Рилски". Напълно оправдани са прочее съмненията относно автентичността на златния печат, изказани от големия познавач на нашите старини проф. Й. Иванов. По негови думи „същинският печат ще да е бил откъснат при турското нашествие или при запустяването на манастира през втората половина на XV в. и насетне, тогава именно братството ще да се погрижило да стъкми своята грамота с това, що ѝ липсвало със златен печат. Това е могло да стане следователно през XV—XVI в., когато и сръбската редакция почва да завладява книжовните навици в Рила." Според покойния наш учен, Паисий Хилендарски в своята „История славянобългарска" бил поменавал за Шишмановия печат върху Рилската грамота. Така се поставя въпрос, който заслужава да бъде изяснен. Като изрежда имената на отделните български владетели, Паисий действително говори за следните от тях: хан Крум (по негови думи: Крун, както впрочем се чете името погрешно написано и в някои средновековни извори); после под името Михаил Йоан той загатва за княз Борис-Михаил (852—889), за неговия син княз/цар Симеон (893—927), за Петър (927—969) и т. н. Така създадената форма на името на Михаил Йоан дава възможност на българския историограф да обясни името на последния български владетел от средновековието Иван Шишман. След като посочва въпросния Михаил Йоан за „първи благочестив цар" на българите, сиреч за покръстител на българския народ, Паисий продължава разсъжденията си: „Този блажени и велики цар Михаил така се назовавал Йоан Михаил и по неговото име онези български царе, които били от неговото племе (род), носели такава титла, като писали на първо място името Йоан, а после своето собствено име. Така също и последният (цар) Шишман се пише Йоан

Шишман. И гдето се намират (техни) образи и печати и привилегии, всички така са се подписвали на името на своя праотец и прародител блажения цар Йоан Михаил.“ Като има пред вид точно това Паисиево споменаване, въпреки неговия твърде неопределен характер проф. Йордан Иванов го тълкува точно като загатване на Рилската грамота и прикачения към нея златен печат. Ако се приеме това тълкуване на Паисиевото посочване, би следвало да заключим, че печатът, който днес намираме в края на Рилската грамота, е бил направен и прикачен към документа преди 1762 г., когато нашият историописец съставил своята „История“.

Както и да е, този печат вече отдавна е привлякъл вниманието и на други учени[1] и преценката за него като подправен е всеобща. Заслужава обаче да се припомнят другите сведения, които дава за него проф. Й. Иванов: „Печатът отвътре не е оловен или сребърен, както мислят някои, а целият е златен. Дали при изработката на новия печат се е знаело нещо за формата на стария и дали следователно е било вложено нещо старинско в образа на цар Шишмана, това се не знае. Факт е само това, че от рилския печат бе зает ликът на Шишман и чрез литографии и други начини той бе възпроизвеждан още от Априлова и други след него и разпространяван из българските земи дори и днес.“[2]

Текстът на Рилската грамота започва с кратък преамбюл *(prooimion)*, в който — следвайки образеца на византийските и българските грамоти — се изказва схващането за проявяваното от владетелите благочестие към църквите и изписаните в тях образи на бога и на неговите светци. Благочестието — с други думи, почитанието на църквите и тяхната иконопис — е посочено като съществен елемент, чрез който владетелят „се украсява“, наравно с украсата с царска диадема (ѧıѧдема), многоценните камъни и бисер. Тази част от документа започва веднага, без всякакво друго встъпление от т. нар. протокол. В началото на грамотата е поставен само обикновен кръстен знак, който представлява най-кратка форма на „символистично призоваване“ на бога *(invocatio symbolica)*. Липсва всякакъв надпис, в който да бъдат дадени името и титлите на лицето, което издава документа (т. нар. *intitulatio*), както липсва и адресът (*inscriptio*), сиреч посочване на името на лицето или общо получателя на грамотата. Вместо това като втора част от преамбюла

[1] За печата на Рилската грамота вж. *В. Добруски*, в СбНУК, XVIII (1901), с. 816—818. — *Ильинский*, Грамоты, с. 33—34. — *Н. А. Мушмов*, Монетите и печатите на българските царе. София (1924), с. 162—163, според когото печатът е направен от „метал, по-лек от златото и среброто и позлатен“.

[2] *Й. Иванов*, Св. Иван Рилски и неговият манастир, с. 151—152. — *Същият*, Български старини из Македония, с. 595 —597.

(*проомиона* или *аренгата*) е изтъкната с няколко израза идеята за божествения произход на властта на цар Иван Шишман. Изтъкнато е прочее, че владетелят управлява като „божий помазаник“ (по „божие помазание“) и „по ангелско предание“. Тук с думи е казано това за царската власт, както в редица миниатюри от нашето средновековие — във Ватиканския препис на Манасиевата летопис от 1344—1345 г.,[3] в някои миниатюри на Лондонското четвероевангелие на Иван Александър от 1355 1356 г.,[4] както и в някои текстове[5] е посочено като основа на владетелската власт. Царят според тези схващания получава своята корона — символ на властта си — от бога, от Богородица — направо или чрез ръцете на ангели. На второ място е изтъкната идеята, че владетелят обладава своя престол по силата на своето „благочестиво християнство“, с други думи, именно като привърженик на православието. Престолът символизира върховната власт в държавата и той е наследен от предишните „светопочинали царе“. Изразът представлява изключителен интерес с оглед именно на прокарната в него идея за „светостта“ на владетелите, което признание за онези времена на религиозност представлява една от най-яките охрани на царската личност от врагове и покушения. По-нататък е допълнено, че царят обладава своята власт поради това, че проявява обич към бога и почитание към неговите свети църкви, към неговия образ и образите на всички негови светци, което представлява не толкова една констатация, колкото едно повелително пожелание във връзка с поведението на владетеля: от страна на църковните власти това е действително едно изискване. Тук спада и утвърждението, че владетелят обновява делата на своите „светопочинали“ предходници, изпълнява „помен“ за тях и за техните дела в тази насока, най-сетне за това, че той се радва на „милостта“ на своите предшественици на престола. Така накратко и сбито са изтъкнати, от една страна, средновековните схващания за основата на царската власт, а, от друга, най-висшите изисквания към владетеля в държанието му към църквата.

Когато се говори за престола на търновския цар и на неговите предшественици, употребен е изразът „светопочиналите първопрестолни царе на българския престол“. Определението „първопрестолни царе“ е заето несъмнено от църковната терминология, гдето се употребява например обозначението „първо-

[3] *Ив. Дуйчев*, Миниатюрите на Манасиевата летопис. София (1964), миниатюра № 1; миниатюра № 69.

[4] *L. Shivkova*, Das Tetraevangelium des Zaren Ivan Alexander. Recklinghausen (1977), Taf. VI; срв.: Четвероевангелието на цар Иван Александър. София, 1980, табл. VI.

[5] Вж. посочвания у *Ив. Дуйчев*, Държава и църква в средновековна България. Родина, III, 2 (1940), с. 83 сл.

престолен“ за посочване на по-висша степен в църковната йерархия. Що се отнася обаче до гражданската йерархия, тук можем да видим загатване за съществуващата към края на XIV в. раздробеност на политическата власт в българската държава: Иван Шишман наистина е обладател на Търновския престол, обаче редом с Търново в страната съществуват съперници за върховната власт в тези разкъсани политически земи. Съперник е на първо място неговият несъщи по майка брат Иван Страцимир, който откъм 1356 г. управлява града Видин и неговата област, а в добруджанските земи владее като полусамостоятелен княз Иванко, синът на Добротица. Определението „първопрестолен“ е именно израз на притезанието за първенство на „търновския престол“, сиреч на Търново над всички други феодално оформени политически средища в страната.

Връзката между този дял от грамотата и следващия, който представя същинската „разпоредба“ *(dispositio)* на документа, е осъществен чрез думите: „и като научи за този закон и предание“, царят издал и своята дарствена грамота. С други думи казано, Иван Шишман последвал примера на своите предшественици в почитанието на църквите.

Като обявява манастира „Св. Иван Рилски“ за „манастир на (своето) царство“, сиреч за подвластен и покровителствуван от самия владетел, цар Иван Шишман заявява, че чрез настоящата грамота потвърждава съществуващите негови владения — „всички негови села и всички негови метоси; всички негови владения и правини, стари и нови“. Тук следват поименно изредени селища и местности, които се намират в цялата югозападна част на Рила планина. Посочени са имената на някои селища и местности, които могат да бъдат локализирани и отъждествени лесно, тъй като съществуват и до днес, докато за други отъждествяването при днешните наши знания остава спорно. Поради това трудно е да се очертае с пълна положителност целият обсег на владенията на манастира към края на XIV в. Усилия за отъждествяването на споменатите в текста на грамотата селища и местности полагат вече няколко поколения от учени — наши и чужди (главно Й. Иванов, Г. А. Илински, Я. Билярски, М. Мичев, аз самият и др.), без обаче да се даде пълно и изчерпателно обяснение на всички имена. Затруднението се увеличава между другото от обстоятелството, че съставителите на гра-

мотата споменават на места безразборно селищни имена, както и имена на височини, на реки, църкви, църковища и т. н., ще рече, на географски и поселищни обекти от различен характер. Споменати са на първо място следните селища (села и други поселения): Варвара, Чрътовдол, Кръчино, Българино (Блъгарино), Бадино, Дриска, Пастра (Пъстра), Бъзово, Дебър, Албаново, Гнедобрадско, Разложки попове, Лешко, Орлица, Селище, Дрянов дол, Церово, Доляне, Градечница, после двата града Стоб и Средец. В областта на Рила планина са посочени няколко църкви, от които не всички могат да бъдат локализирани с точност, поради това не се знае дали се отнася до обикновени параклиси или до по-големи църковни сгради. Измежду споменатите в грамотата 19 селища няколко могат да се смятат като изчезнали, а останалите съществуват и до днес под същите или видоизменени наименования. Изчезнали са селищата: Варвара, Дриска, Дебър, Чрътов дол, Кръчино и Българино, обаче част от тях могат да бъдат локализирани поне приблизително въз основа на различни елементи: близки речни наименования, предания, запазени сродни имена и т. н. Не винаги могат да бъдат отъждествени споменатите в грамотата имена на местности, върхове, реки и прочие. Тук също остават някои неотъждествени наименования — като Злана, Лепшор, Комаревски връх и Камен връх, които биха ни помогнали да очертаем по-точно южната граница на манастирските владения. Въпреки всички неясности, чието изясняване ще остане на бъдни изследвачи, може да се определят в общи черти владенията на манастира: те обгръщат цялата долина на Рилска река и някои части от северозападния дял на Рила планина.

С оглед на тази констатация трябва да се каже, че Рилската грамота е най-важният и съдържащ изрични сведения документ за едно голямо феодално владение в късносредновековна България. Именно в това се състои изключително голямата важност на грамотата като домашен, достоверен и подробен извор на социалната и икономическата история на българската държава в навечерието на османското завоевание. Благоразположението на държавната власт към най-значителния манастирски комплекс в тогавашната българска държава и съответно с това утвърждаването на големи владения и правдини в негова полза е било израз на господствуващата тогава религиозност. Чрез

подобни дарения и признание на имунитети обаче държавата се лишавала от материални средства и от човешки ресурси в една критична за нея епоха, когато всички сили е трябвало да бъдат съсредоточени за отбрана пред чуждите нашественици.

Съставителят на грамотата, несъмнено по искане на манастирския предстоятел, не се ограничил с общото определяне на териториалните владения, но в специален пасаж от текста посочил поименно отделните обекти в тях и съответно людете, намиращи се под властта на манастира. Така освен селищата тук са упоменати сенокоси, воденици или места за воденици, ловища — вероятно риболовища и общо места за ловуване на дивеч, лозя, ниви и изобщо „каквито и да било владения". Отделно са споменати зависимите люде: „Тези люде, които се намират под властта на този манастир на царството ми." Над всички тези обекти и подвластни люде се утвърждава манастирът да има „неотменна власт".

Властта на манастира се изразявала в признание на широки имунитети — преди всичко от фискален характер, ще рече, да не плаща редица данъци и даждия, отработъчни и други тегоби от всякакъв род. Изредени са различните държавни служители, от чиято власт се изземвал манастирът, и всички негови владения и люде: севасти, практори, примикюри, алагатори, перпираки, житари, винари, десеткари (пчелни, свински и овчи), аподохатори, комиси (?), стратори, сенари, митати, крагуяри, кучкари, градари, варничи, побирачии и находници (обяснения за всяка от споменатите тук длъжности са дадени в коментара на края на настоящото издание). Това признание на имунитетите на обителта е закръглено, като се заявява, че — освен посочените поименно служители — „никой друг от всички боляри и служители на царството..., велики, малки, които биват изпращани по всяко време за всякакви данъци и служби на царството..., никой от тях да не смее да безпокои людете на светия отец, нито техните ниви..., нито да взима за служба някой негов човек..., нито да взима техните зевгари ангария, нито коне, нито добитък...". Фискалният имунитет на манастира се разширявал и в друго отношение — при евентуална търговска дейност от страна на подвластните на обителта люде, които трябвало да бъдат смятани освободени от всякакви данъчни задължения в територията на цялата търновска дър-

жава: „Ако някой от манастирските люде начене да ходи със стока за своя търговия по цялата държава и област на царството..., нека купува и продава свободно и без да бъде възпрепятствуван от никого..., и да не му се взема кумерк (данък върху търговията), нито *диавато* (броднина), нито нещо друго.“ Тези правдини, които владетелят признавал на манастирските люде, могат да се сравняват само с правдините, които от други български владетели бивали признавани на чуждите търговци — например в Дубровнишката грамота на Иван Асен II откъм 1230—1231 г. за поданиците на Дубровнишката република („да ходят по цялата страна на царството с каквато и да било стока, да внасят или изнасят или каквато и да е стока да пренасят и до която и да е земя или област да дойдат... — навсякъде да си купуват и продават свободно...“) или в дарствената грамота, която към средата на XIV в. цар Иван Александър издал на поданиците на Венецианската република („всички венециански търговци могат да отиват и идват със своите кораби и стоки по цялото наше царство здрави и безпечни“, обаче да заплащат минимален търговски налог от 3%); или в Брашовската грамота на цар Иван Страцимир „людете ви да ходят свободно — та́ко ми бога волно и свободно да идат людете на господина краля (управителя) на града и да търгуват, що им е угодно“, и т. н.

Едновременно с признанието на фискален имунитет цар Иван Шишман признавал на манастира също и съдебен имунитет, с други думи, той освобождавал както манастирското братство, така и подвластните на манастира люде от държавната съдебна власт. Това е изразено в разпоредбата на грамотата, като е заявено, че владетелят освобождавал „всички люде и всички села“ на манастира между другото от властта на *съдиите*, ще рече, от юрисдикцията на съдебните органи на централното държавно управление. Това запрещение е изразено напълно лаконично, но очевидно то имало твърде широк обсег. За отбелязване е, от друга страна, обстоятелството, че на обителта били дадени фискален и съдебен имунитет както по отношение на централната държавна власт, така също и по отношение на локалните власти. Разрушеният днес град Стоб, чиито развалини и досега личат недалеч от град Рила, бил несъмнено важен административен и военен център в търновска България и именно като такъв можел да предявява притезания за върховенство

или поне вмешателство в живота и владенията на Рилската обител. Цар Иван Шишман добавил в своята грамота изрична запрета в това отношение: „Също така и градът Стоб никак да няма власт над манастирските люде, нито над техните владения дори на косъм." Добавката „дори на косъм" като посочване на нищожно количество, както този израз живее и в днешния говорим език, издава далечно ехо от езика на Писанието. Достатъчно е да бъдат припомнени няколко места, напр. от *Лука*, XXI, 18: „И дори косъм от главата ви няма да загубите"; *Деяния на апостолите*, XXVII, 34: „И никой от вас дори косъм от главата си няма да загуби", и др.

В края на частта от разпоредбата (диспозицията) заслужава внимание също посочването на времетраенето на царските нареждания относно имунитетите на манастира: „И така, да пребивава този манастир на моето царство Свети Иван Пустиножител с всичките си имения, които изредихме по-горе, свободно и без да бъде обезпокояван от някого, *догдето слънцето сияе над земята и докато живее моето царство.*" Двете части на тази формула обаче взаимно се изключват. В първата част се нарежда признатите имунитетни привилегии да траят *вечно*, докато според втората част на разпоредбата те трябвало да имат сила *приживе* на владетеля. Подобни формули намираме в други средновековни документи от български и чужд произход. Така например в Омуртаговия надпис от Чаталар, датиращ от 821—822 г., е изказано пожелание към владетеля за продължителен живот и за победи на византийците: „Нека бог да удостои богопоставения владетел да тъпче добре с крака си (византийския) император, докато тече (река) Тича и докато...", като краят на това пожелание не се чете. В грамотата, която цар Иван Александър издал през декември 1347 г. на манастира „Св. Никола" в Мракàта, се съдържа подобно пожелание: „Всички тези люде на този манастир на царството ми да пребивават свободно и да имат облекчение, догдето слънце сияе на земята (дондеже сн҃це на земѧ сіаетъ) и докато живее царството ми, па и след смъртта на царството ми, който бъде наследник на царството ми, или измежду възлюбените деца на царството ми, или от сродниците на царството ми, или когото другиго бог избере и постави на престола на царството ми — някого от православните християни..." Тази формула наподобява твърде мно-

го формулата в Рилската грамота: първата част на двете формули е тъждествена, обаче във втората се долавя несъмнено отглас от тревогите на времето. Докато цар Иван Александър вярва в трайността на своето дарение приживе и при своите приемници, дори при прекъсване на приемственост на върховната власт в неговия род („или когото другиго бог избере и постави на престола на царството ми — някого от православните християни"), това упование липсва във формулата на Шишмановата грамота. В неговата грамота намираме обещания за спазване на имунитетните дарения единствено за времето на собствения му живот и съществуване: „докато живее моето царство". Грамотата на Иван Шишман композиционно е изградена нестройно — при непоследователно спазване на установените дипломатически формули. Вследствие на това в последната нейна част съставителят отново се връща към формулата за времетраенето на направените дарения, като разширява тяхното времетраене и след смъртта на царя: „Обаче и след смъртта на моето царство, когото господ бог, вечният цар, благоволи и постави на моя престол, било превъзлюбления син на моето царство, или (някого) другиго от братята и сродниците на моето царство; то той да не намисли да отнеме нещо или да наруши, или да потъпче това дарение на моето царство..."

Нека добавя накрая, че подобни формули за „вечно времетраене" на дарения или спогодби намираме в сръбски и руски документ от средновековието. Така, когато в 944 г. между русите и цариградското правителство бива сключен мирен договор, руските пратеници положили писмена клетва „створити любовь с самеми цасари [имп. Роман I Лакапин и Константин VII Багренородни] (и) со всем болярьством и с всеми людьми гречьскими на вся лета, дондеже сияет солнце и весь мир стоить...". В сръбска грамота от 1366 г. е изказано пожелание направеното дарение да трае неотменимо и неотемно, „докато слънцето осветлява земята"[6]. Тези съпоставки показват, че съставителят на Шишмановата грамота от 1378 г. е познавал основните, употребими през средновековието формули и ги е приложил в съставения от него официален документ.

Нестройната композиция на Рилската грамота се долавя и в добавената накрая втора част от наративното изложение, в която съставителят отново се връща към това да изясни

това моите
жки
zantinoslavica, XV.
54), p. 256—257.

мотивите за издаване на документа. От неговите думи узнаваме, че представители на манастира — казано е просто „людете на този манастир в земята на царството ми“ — пристигнали в Средец (дн. София), за да се представят там на владетеля. Както се подразбира от изложението, пред владетеля били показани предишни български царски документи с признание владенията и правдините на манастира: „След като моето царство видя така устроената красота и чиста свобода на този манастир на царството ми, цялото му достояние, *от деди и прадеди, от родителите на царството ми — светопочиналия цар Асеня и цар Калиман, от всички български царе прадеди, деди и родители на моето царство* — и като видя тази свобода царството ми, дадох... това благообразно и всенастояще златопечатно слово...“ В този текст се съдържат няколко твърдения, които мъчно могат да бъдат проверени. Това е на първо място утвърждението, че пред Иван Шишман са били изнесени като доказателства грамоти от „всички български царе“, които били „прадеди, деди и родители“ негови. Генеалогията на цар Иван Шишман, син на Иван Александър, е добре известна, следователно твърдението му за негови „прадеди и деди“ като български владетели очевидно е пресилено. Може обаче да се съзира тук повече желание за установяване на „фиктивно“, ще рече, мнимо родство, и това като средство за придаване на по-голяма легитимност на собствената власт.[7] Измежду свидетелствата за тази тенденция за установяване на мнимо родство с предишни прочути владетели може да се посочи онова място от грамотата, която цар Иван Александър дал на манастира „Св. Никола“ при Месемврия: „След като изминаха много години, благоизволи нашият владика Исус Христос и дарува царството на триблаженния и прочут цар Иван Асеня, *дядо на моето царство*;... дарува и нашата власт, богодаденото и боговенчано наследствено царство от деди и бащи. И тъй като преблаженният и прочут цар *Иван Асен, дядо на моето царство,* остави много възспоменания на земята...“[8] Няма съмнение, че под името „Асен“, споменато в Рилската грамота, трябва да се разбира именно цар Иван Асен II, който със своето царуване и със спечелената при Клокотница на 9/22 март 1230 г. голяма победа, с голямото разширение на държавните граници оставил траен спомен през цялото късно средновековие и през следните векове. Непосредствено след неговото име

[7] Срв. *Ив. Дуйчев,* Из старата българска книжнина, II, с. 381 сл.

[8] *Ив. Дуйчев,* Из старата българска книжнина, II, с. 145.

следва името на „цар Калиман", сиреч неговия син и приемник през годините 1241—1246, въпреки че този малолетен владетел с нищо знаменателно не увековечил своето управление. Едно вероятно свидетелство за направени дарения на Рилския манастир от страна на Иван Асен II е наименованието „Осеновица" — сиреч Асеновица, под което е известна прочутата Рилска икона с изображение на Богородица и която предположително трябва да се датира към XIII в.[9]

[9] *Ив. Дуйчев*, Осеновица — Асеновица. В: Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. София, 1955, с. 251—256.

Според изричното насочване в текста на грамотата цар Иван Шишман се срещнал с монасите от Рилския манастир в града Средец (София) и, както се подразбира от непосредствено предидещия разказ, там те му показали по-старите свои грамоти, чрез които били признати владенията и правдините на манастира: „като видя тази свобода (сиреч: тези правдини!) царството ми, дадох на този манастир на царството ми това благообразно и всенастояще златопечатно слово, когато дойдоха людете на този манастир в земята на царството ми в Средец...". Посочената в края на грамотата датировка — 21 септември 6887 (от С. М., значи 1378 г. от Р. Хр.), индикт 2-ри — е изрична и при несъмненото съгласуване на всички хронологически податки трябва да се смята за точна. Градът Средец е бил завладян от турците, както това може да се заключи от разполагаемите исторически извори[10], към 1385 г., следователно не може да има съмнение относно датата на самото посещение в Средец. Между цар Иван Шишман и неговия несъщи брат, владетеля на Видинската област цар Иван Срацимир, през онези години съществуват остро съперничество и борби специално за владението на Средечката област. Двете грамоти, които Иван Шишман издал на Рилския манастир и на манастира „Богородица Витошка", са едни от красноречивите прояви на това съперничество, по повод на което едва ли е потребно тук да се говори по-обстойно.[11]

[10] За подробности вж.: *Fr. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.—15. Jh.). Brünn—München—Wien, 1944, 65 sq. — *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, 451.

[11] *П. А. Сырку*, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб, 1898 (преиздание под моя редакция в Лондон, 1972), с. 439 сл. — *Ив. Дуйчев*, у: *П. Мутафчиев*, История на българския народ, II. Второ българско царство, София, 1943, с. 289 сл.

Пасажът „Обаче и след смъртта на моето царство..." въвежда т. нар. *санкция* от документа, с други думи, тази част от него, в която се определят наказанията за неспазване на царската разпоредба. Както вече бе загатнато, в санкцията се предвижда единствено „духовно наказание" (т. нар. *poena spiritualis*), никаква глоба или друго наказание: „Който ли пък... се опита, наруши и отмени това златопечатно слово на моето царство и отнеме нещо от писаните

тук неща и начене да безспокои людете на този пустиножител отец Иван Рилски, то тогова господ бог да изпита чрез праведния свой съд, да бъде съпричастен с предателя Господен Юда, проказата на Гиезий да наследи и за противник да има светия отец тук и в бъдния свят. Амин." Подобно „духовно наказание" е отговаряло, разбира се, на общия религиозен дух на късното средновековие.

Датировката на документа е дадена чрез трите основни хронологически посочвания: „световна година" (година от сътворение на света) 6887, отговаряща на 1378 г. от нашата ера, месеца (септември) и деня (21-ви) с добавка за индикта (2-ри), при което всички елементи са напълно точно съгласувани. Световната година е изчислена по византийската ера (5508), като се получава 1378—1379 г. от нашата ера, при което тази година обгръща периода от 1 септември 1378 до 31 август 1379 г. Посочването на месеца и деня дава основание грамотата да бъде отнесена към края на 1378 г. и да бъде датирана с абсолютна точност към 21 септември 1378 г. Подписът на царя („обичайният царски подпис") съдържа всички елементи, които намираме и в другия подпис на Иван Шишман, поставен в края на грамотата, дадена на манастира „Св. Богородица Витошка", датираща вероятно от същото време, във всеки случай едва ли след завладяването на Средец от турците към 1385 г.

*

Въпреки всички белези, които говорят за оригиналността (първообразността) и следователно за автентичността на Рилската грамота, някои учени изказаха съмнения в това отношение. Така преди седемдесет години Г. Баласчев изказа съмнения относно първообразността на грамотата[12], а В. Сл. Киселков отиде още по-далече, като въз основа на различни съображения опита да докаже, че „днешният Рилски хрисовул не е автентичен документ и... следователно не бива да му се приписва такава голяма стойност като исторически и филологически паметник, каквато му се приписва от досегашните негови четци и изследователи". По негово мнение „самият хрисовул представлява от себе си фалшив или подправен документ"[13]. За щастие мненията на Г. Баласчев и В. Киселков останаха без отглас в нашата научна книжнина. Нито съображенията на единия автор, нито пък палеографските, историческите и филологическите докази на втория автор са

[12] *Г. Баласчев*, Златопечатното слово от цар Иван Шишман, дадено на Рилския манастир. Минало, I, 4 (1910), с. 400—411.

[13] *В. Сл. Киселков*, Автентичен ли е Рилският хрисовул. СпБАН, LXX (1945), с. 1—41.

правилни и убедителни. Известни възражения в това отношение изказа един добър филолог и историк, какъвто бе акад. Ю. Трифонов[14].

Проф. Ив. Гошев също се занимава с въпроса, като изтъкна някои правилни възражения против схващанията на В. Киселков[15]. Той подкрепи схващането за достоверността на грамотата. Покойният наш учен упрекна Киселков за това, че той „обикновено не прави разлика между онези места от текста на хрисовула, в които се говори за оригинала на хрисовула или пък за неговите преписи. В самия хрисовул оригиналът навсякъде е означен като „всенастояще златопечатно слово", т. е. като документ, чийто оригинал се пази в самия манастир, а законните му преписи, правени във времето на Иван Шишмана, трябва да се намират навсякъде по манастирските селища, както и у пътуващите по търговия представители на манастира.[16] Ив. Гошев обръща внимание на обстоятелството, че „в увода и в заключителната част на самия хрисовул, където става дума за оригиналния *благообразен и всенастоящ* хрисовул, е наречен благообразно и всенастоящее златопечатлѣнноу слово..., а на другите места, където се говори, че хрисовулът бива предявяван в препис, се употребява изразът *такова* златопечатно слово: таковое златопечатлѣнное слово". Според Ив. Гошев „тоя израз е употребен тъкмо там, където става дума за предявяване на преписи на хрисовула по манастирските метоси, селища и особено при търговско пътуване". В превода на В. Киселков той сочи като грешка именно това, че думата ТАКОВОЕ навсякъде е преведена като *тази* („тази грамота"). Изобщо Ив. Гошев обвинява В. Киселков в това, че е „наклонен да разглежда Рилския хрисовул като оригинал и въобще не обсъжда въпроса за законните преписи на старите наши хрисовули". Срещу мнението на Киселков той заявява, че „Рилският хрисовул...(е) автентичен законен препис на Шишмановото благообразно и всенастояще златопечатленное слово" и че е „един автентичен подобен царски документ, издаден през XIV в.". По-нататък, като се спира на царския подпис в края на грамотата, Ив. Гошев отново подема същата мисъл и пише: „Така начертаният царски подпис издава, че Рилският хрисовул не ще да е самият благообразен *всенастоящ* оригинал, издаден от Шишмана, а е един от оцелелите негови законни преписи, издадени още през времето на Шишмана, т. е. един от ония, които в хрисовула са наречени *такива*

[14] *Ю. Трифонов*, Доклад върху труда на В. Сл. Киселков „Автентичен ли е Рилският хрисовул". СпБАН, п. т., с. 43—48. Срв. и писаното от мене: Рилският светец и неговата обител. София, 1947, с. 248 сл., 406 и бел. 347. — *Същият*, Лекции по архивистика. София, 1950, с. 13 сл.

[15] *Ив. Гошев*, Рилският хрисовул от 1378 година. Историкопалеографско проучване. ГодСУбф, XXVII (1949), с. 1—26.

[16] *Гошев*, пос. съч., с. 6 сл.

златопечатни слова на Рилския манастир и които трябвало да се намират навсякъде в отдалечените манастирски села, както и у пътуващите по търговия рилски люде.“ С други думи, според мнението на Ив. Гошев ние имаме работа с „един от законните преписи на оригиналния хрисовул, възникнал във времето на издателя, но заверен по тогавашен обичай от някоя църковна висша власт: или от патриаршията в Търново, или пък, по-вероятно, от църковната власт в Средец“. Като разглежда съдържанието на документа, Ив. Гошев заключава, че Рилската грамота представлява „не един фалшификат, а един правен царски документ от края на XIV в., чиято автентичност стои вън от всяко съмнение“.

Старият спор относно автентичността и първообразността на Рилската грамота прочее сега взе съвършено нов облик: според мнението на Ив. Гошев грамотата трябва да бъде призната за автентичен документ с оглед на своето съдържание, обаче представлява само един препис, а не самият първообраз, сиреч оригиналът. Необходимо е да се отбележи, че това заключение се основава на един откъс от текста на документа, а от външните белези е изтъкнат само един белег — именно подписът, — но той е изтълкуван твърде тясно и едностранчиво. Покойният наш учен дава един не съвсем точен превод на въпросното място от съдържанието: „Ако някой от манастирските люде тръгне на път по търговия със свой добитък по цялата земя на моето царство, нека купува и продава свободно и да не бъде възпрепятствуван, щом покаже *такова* златопечатно слово на моето царство.“

Цялата хипотеза на Ив. Гошев прочее се гради на израза таковаго златопечатѣнаго слово или по-точно на думата таковое. Не бива да се забравя, че средновековните български грамоти в много формули представят подражание на съответните византийски формули. Както аз показах в специална статия, обнародвана през 1954 г.[17], славянските форми таковь, таковаа, таковое са местоимение с адиективно значение за качество и отговарят на гр. τοιοῦτος и неговите производни, което твърде рано придобива значение на показателно местоимение „този, тази, това“, както и на определенията „споменатия, посочения, въпросния“. Примери за това могат да се посочат — както е изтъкнато конкретно в споменатата статия — в съчиненията на различни византийски автори, в официални доку-

[17] *Ив. Дуйчев*, Езикови бележки към средновековни български паметници. Известия на Института за български език, III (1954), с. 304—314.

менти от византийски и сръбски произход, както най-сетне в другите средновековни български грамоти и някои наши книжовни паметници. Без да се повтарят вече дадените византийски и славянски успоредици за употребата на термина, трябва да бъде изтъкнато, че в трите пасажа от Рилската грамота, където изразът се повтаря, трябва да се разбира за показването на един и същи документ, в смисъл „казаната, споменатата, настоящата грамота". Не се прави прочее никакво разграничение между първообразен документ и някакъв препис на същия документ. Изразът в Рилската грамота явленїемъ таковаго златопечатлѣннаго слова е само едно дословно повторение на съответна византийска формула, както това бе посочено от мене. Изобщо трябва да се каже, че предположението за това, че Рилската грамота е само един заверен препис, а не самият първообраз, е напълно необосновано и погрешно: грамотата представлява един първообразен значи оригинален и достоверен, сиреч автентичен документ от края на XIV век.

Налага се обаче да се потърси обяснението на предположенията относно неавтентичността на Рилската грамота и във връзка с една добавка, която се намира в долния край на документа. Това е една добавка, която е била направена от познатия наш духовник и книжовник, съвременник на Паисий Хилендарски, Партений Павлович (ок. 1695—1760), роден в Силистра и работил през по-голямата част от живота си в сръбските земи.[18] От неговата автобиография, писана през 1759 г.[19], ние знаем за странствуванията му по разни покрайнини на Балканския полуостров, воден от живите си интереси към старините. На 12 септември 1734 г. той държал в ръце Рилската грамота и направил добавка, която вече отдавна от неколцина учени е преиздавана. За техническо улеснение тук добавката към грамотата е предадена в новобългарския превод, предложен от Ив. Гошев: „Нека се знае, че дойдох на поклонение на светия отец Рилския пустиножител и посетих тоя хубав манастир, създаден от основи с царско настояние и разноски, неговите свети молебни мощи, вложени в една икона, подарена от блажената царица Мария, съпруга на турския султан. Като видях тоя хрисовул или златния печат на блаженния цар Иван Шишман, близък до унищожение (близъ раздрушенїа), преписах го на хартия (преписахъ его на хартїю), за да не отиде в забрава едно такова царско бла-

[18] За живота и дейността му вж.: *П. Динеков*, Първи възрожденци. София, 1944, с. 49—53. — *Б. Ст. Ангелов*, Съвременници на Паисий. II. София, 1964, с. 5 и сл., с богати библиографски и документални посочвания.

[19] *Б. Ст. Ангелов*, пос. съч., с. 197—210. Извадки от автобиографията са дадени също у *Й. Иванов*, Старобългарски разкази. София, 1935, с. 82—86.

годеяние, но винаги да се припомня и пред бога, и пред човеците. Затова всички вие, които четете усърдно, да знаете, че неверните и жестоки агаряни, макар и да са разграбили имотите, подарени от благочестивите и православни царе, те като лихоимци-грабители и светотатци ще бъдат осъдени на вечен огън заедно със своя учител, дявол и лъжепророк Мохамета." Накрая на приписката има дата: 12 септември 1734 г., и подпис на Партений Павлович на гръцки език и с гръцко писмо.

Тази бележка, която е подтикнала Г. Баласчев и В. Киселков да формулират своите неубедителни хипотези против оригиналността и автентичността на Рилската грамота, е разглеждана вече няколко пъти. Заслужава да се припомни само мнението на проф. Йордан Иванов, който пише по този случай следното[20]: „Явно е, че Партений си преписал хрисовула отделно на хартия. Той не е могъл да мистифицира Шишмановата грамота и отдолу сам да се издаде за подправката. Нито пък рилското братство би позволило на един гост в манастира да напише царска грамота с бележка отдолу, че тя не е истинска, толкова повече, дето въз основа на тия български грамоти нашите монаси са молили турските султани за нови фермани." Непосредствено след тези редове отличният наш специалист добавя: „Независимо от реченото Шишмановата грамота по своята палеография се издава за положително автентичен паметник. Който е запознат добре с ръкописите от XIV в. и особено с ръкописите, писани от писателите на царската и патриаршеската среда от онова време, той не може нито за минута да се усъмни в истинността на Шишмановата грамота." Смятайки тези заключения за напълно правилни и убедителни, трябва да се каже, че във всеки случай, ако преписът на Партений Павлович — написан на хартия — все още е запазен, той би следвало да бъде издирен някъде в неговите архивни материали, доколкото те, разбира се, са запазени, и то вероятно извън българските предели, може би в сръбските земи, където той прекарал сетните години от своя живот. Това обаче остава изследователска работа за бъдни издирвания на щастливи изследвачи.

[20] *Й. Иванов,* Български старини из Македония, с. 595.

Точно преди едно десетилетие добрият познавач на средновековната славянска литература и на ръкописното наследие Вл. Мошин обнародва нарочна статия по въпроса за автентичността на Рилската грамота[21]. Като посочва

[21] *Вл. Мошин,* Да ли је аутентична Рилска повеља цара Іована Шишмана, Историјски часопис, XVI—XVII (1970), с. 275—299.

накратко в началото на своята статия изказаните мнения от по-старите наши изследвачи, В. Мошин заявява, че според него „въпросът относно автентичността на Рилската грамота все още не е окончателно разрешен". Той изказва редица възражения против поддържаното от В. Киселков схващане и добавя, че „тази хипотеза във всеки случай трябва да отпадне". Той анализира запазения в Рилския манастир документ, като прави съпоставки с формулите на няколко сръбски и средновековни български грамоти, датиращи предимно от XIV в. От друга страна, като очертава правилно политическото положение в нашите земи през 70-те години на XIV в., Вл. Мошин разглежда посочването в текста на грамотата за срещата между рилските манастирски братя и цар Иван Шишман в града Средец, което бе използувано от покойния В. Киселков като доказ против нейната достоверност, и заключава, че сведението за „пристигането на рилските монаси в София през 1378 г. напълно отговаря на политическото положение в този край и от това гледище историческите посочвания на Рилската грамота не могат да породят недоверие". Ако и да приема въз основа на така направения сравнителен анализ, че Рилската грамота „както по всички елементи на своя формуляр, така и по своето съдържание... заслужава пълно доверие", сиреч да е един автентичен документ, все пак той намира, че тя — както днес е стигнала до нас — не може да бъде смятана за оригинал. Като доказ за това свое твърдение той сочи на първо място печата, който стои в долния край на документа. Тук Мошин стига до неубедителния извод, че този печат „по своята изработка и по своите надписи... не може да се смята за късен фалшификат", но той по негова преценка „датира от същото време, когато е била написана и самата повеля, сиреч не по-късно от края на XIV в., и ще да е бил изработен очевидно от майстор сърбин", и то вероятно по по-стар сръбски образец. Без да познава очевидно, формулираната от Ив. Гошев двадесет години по-рано неубедителна хипотеза за Рилската грамота като препис, Вл. Мошин заключава: „Мислим да сочувана повельа Іована Шишмана Рилском манастиру представља баш такву манастирску копију, која е била састављена за неко удаљено манастирско иманье и да се она тамо сретно сачувала у доба разаранья манастира. По садржују она је потпуно веродостојна и несумньиво представља копију царског оригиналног акта из 1378 године."

Приемайки Рилската грамота за оригинален и автентичен документ, единственият запазен в България от богатото документално наследие на нашия XIV в., изниква още един проблем във връзка с нейното литературно авторство. Както е известно от византийската практика на владетелската канцелария, много често официалните императорски документи са били съставени от прочути на времето книжовници.[22] Същият проблем, който има особено значение и принадлежи към сферата на чисто литературната история, се отнася и до съставянето на нашите средновековни грамоти. Ако това е сравнително по-трудно за първите грамоти от XIII в., особено когато те са по-кратки по съдържание и съдържат главно общи формули, въпросът се налага за грамотите от XIV в., от времето на Иван Александър и Иван Шишман, когато България преживява разцвет на книжнината и видни книжовници са били под покровителството на самите владетели и са били щедро покровителствувани от тях. За някои наши надписи от онези времена ние притежаваме изрично посочване за имената на писачите или евентуално авторите; напротив, всякакво посочване за това липсва в няколкото грамоти. Въпросът е извънредно важен, но може да бъде разрешен единствено посредством грижлив и изчерпателен езиков и стилов анализ на широка сравнителна основа. Също и решението на тази важна научна задача трябва да бъде оставено за бъдни проучвания от страна на специалисти в това поле на нашето минало.

[22] Срв. посочвания у мене, Из старата българска книжнина, II, с. 381.

Благоу҃стнѣноуттѡ, и҃сплѡпріѣтнѣйпохвално · въсѣхъльхр҃тѡ
люб҃нѣйшцрелль. Ѥжелю҃бнтнижелан҃іѥ тѣплоиглѣтникъстѣи҃н
и҃ежтвнымиль цр҃квамь вънихжѥѡбразь баиулка и҃стѣи҃н ѥго
напи҃сметсѧ · ауіѯкрашаетъбоѫ цр҃ь дїадимаѡ, и҃каѳ҃нїемь ·
и҃ѳнєрѡмльдиѫѡгоцѣ҃нныи҃ · иж и҃ежѥкъбоу блгоуъстїемь, и
вѣроѫ · и҃къстыимль ѥго цр҃квамьуъстїѫ · тѣжѥиц҃рство
ми полаѯанїемльѡка · и҃агловѡпр҃ѣ, данїемь · блгоуъсти
вна хр҃їстїа҃нства, столастопо҃твшихъцр҃ен · и҃лѡковьте
плѫжѥѯбоу · и҃чѣтьѥкъстыимль ѥго цр҃квамь, и҃ежтвнодлоу
ѡбразоу ѥго и҃ѯъвьсѣмьстыи҃ ѥго · иж и҃пауерадн ѻ҃бновлѥнїѧ
и҃половѣ҃на, и҃ѯадшіастопо҃твшихъцр҃ен · пр҃вопр҃столныихъ
стола блъгарѣѕкаго · тѣ҃радн, и҃цр҃твомь ѻ҃нодлоу ѯаконоу
и҃пр҃ѣданїоунавыкь и҃ѳлгонѯволицр҃твомьдарѣватнѣѡбра҃ѯ
ное, новъсенастѡлшее сѥѕлатопечатлѣ҃нное слѡвоцр҃твлми · мо
настирю цр҃твлми, стлоусѡцоу і҃ѡрылѣсковлоу · иже ѥ҃въмлѣст҃рѣко
мѣ҃ рыла · ѯавъсѣ҃ ѥтовжѣсела и҃ѯавѣсѥ ѥго мѣтѡхїе, и҃ѯавѣсѥ ѥго
стлѣи҃ и҃правины рѣѥшемовла и҃мѣтхм · Сѥжѥ сѫжѣлдстго
ѡца і҃ѡ рылѣскаго · Сѣлиціа. варвара · тр҃ѣтовь доль · ирь
унно · багѣрино · бѣдино · дриѕка, и҃ргань ѥже ѯдѣль ·
ѡранца, мѣстоѫхъмонастирѣскын доброуѫжила · тамаѡбрѣброу
ѫжила и҃наѡбрѣ лохотиці · и҃ниѯлохотицѫ, вързылѫ · и҃пр҃ѣзы
лѫ, вѣѯдѣлъ, наладрешицѫ · тамабоудоурицѫ · тамаіѣкамѧ
ницѫ · и҃ниѯѣкаменицѫ, вързылѫ · и҃вѣздылѫ, оуброуѫжилъ
Късѣлоуже ѥщѥ и҃ѡдѣѣныѥ страны цр҃ева вира сѫщіаа, домабгор
дѣтнѫ цр҃ковь · тамастго прѣсѡпїа маіѣѳлемоу · и҃ниѯдылѫ,
довѣрварѫ · тамастго и҃лїѫ · тамагабровець · и҃пооубр҃тѫжїнна
стго гесѡргїа · и҃настго архѫггла · тамадрнскѫ · и҃дограда пак
выше цр҃ева вира, и҃ниѣіанлоѯїа, монастирѣскадѫ · Иж и҃дѡлни
цаѣсѣлоу, ѣѯѣроушѣницомьѫ нармѣнницѡ · и҃ѫже ѥ҃ѫ выше сѣла
пѣстры въздылѫ, и҃ниїѥ ѫже и҃тѡ · монастирѣскоѫѥ ѥ҃ · тѫже,
сѣло вѣлѡво · сѣло, дѣбль · аблѣново · пѣстра · Сѣлотнидсѡ

Рилска грамота на цар Иван Шишман от 1378 година

Оригинален текст
и
превод на новобългарски език

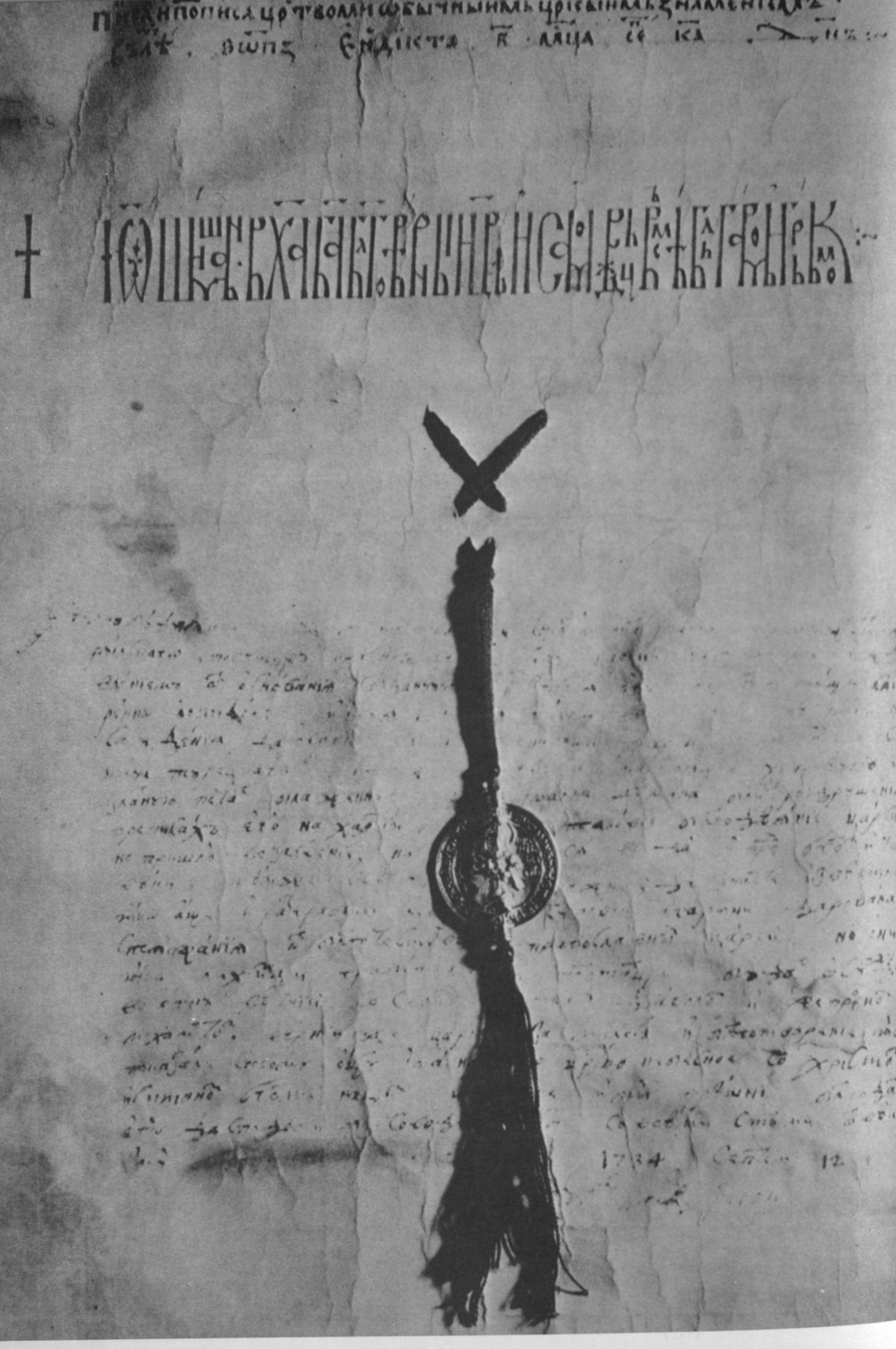

† Бл[а]гоꙋѣстивно ѹто, и sѣлѡ пр҃ѣтно и похвално · вѣсѣмь хр[и]сто-
любивым ц[а]рем, еже любити и желанїе тепло имѣти къ с[вѧ]тым
и б[о]ж[ь]ственым цр[ъ]квамь въ них же wбразь б[ог]а и ѹл[овѣ]ка и с[вѧ]тыхъ его
написаетсе· ѡукрашает бо са ц[а]рь дїадимоа, и каменїемь ·
и бисерꙋмь мнѡгоцѣнным · иж и еже къ б[ог]ꙋ бл[а]гоꙋѣстїемь, и
вѣроа· и къ с[вѧ]тым его цр[ъ]квамь ѹѣстїа· тѣмже и ц[а]рство
ми помазанїемь wт б[ог]а · и агг[е]ловѡм прѣданїемь · бл[а]гоꙋѣстн-
вна хр҃істїанства, стола с[вѧ]топоꙋившїихъ ц[а]рен · и любовь те-
плѧа къ б[ог]ꙋ · и ѹѣсть къ с[вѧ]тым его цр[ъ]квамь, и б[о]ж[ь]ственомꙋ
wбразꙋ его и къ вьсѣмь с[вѧ]тым его · иж и паче радн обновленїа
и помѣна, и зад[ꙋ]шїа с[вѧ]топоꙋившїихъ ц[а]рен· прьвопрѣстолным
стола блъгарскаго· того радн, и ц[а]рство ми ономꙋ закономꙋ
и прѣданїꙋ навыкь и бл[а]гонзволи ц[а]рство ми даровати бл[а]гѡwбра-
зное, и вьсенастоѧщее сїе златопеꙋатлѣнное слѡво ц[а]рства ми · мо-
настирю ц[а]рства ми, с[вѧ]т[о]мꙋ w[т]цꙋ Iw[анномꙋ] Рылскомꙋ · иже ес[ть] въ мѣстѣ реко-
мѣм Рыла · за вѣсь еговж села и за вѣсе его метwхїе, и за вѣсе его
стасн и правнны · рекше новаа и ветхаа · Се же сѫт села с[вѧ]т[о]го
w[т]ца Iw[анна] Рылскаго · Селница, Варвара · Ꙋръtовь доль · Кры-
ѹнно · Блъгарнно · Бъдно · Дрнска и Гагань еже ес[ть] дѣль ·
Wрлница, метwхь монастирскын до Брꙋждима · та на wбрьш Брꙋ-
ждима и на wбрьш Лохотницн · и нпз Лохотницж, въ Рылж · и прѣз Ры-
лж, въздѣль, на Марешницж · та на Боꙋдꙋрнцж · та на Каме-
нницж · и нпз Каменницж, въ Рылж · и въз Рылж, ѡ Брꙋждимь.
Къ семꙋ же еще и wт десные страны Ц[а]рева вира сѫщаа, на Б[о]горо-
дичнж цр[ъ]кwвь · та на с[вѧ]т[о]го Прокwпїа на Каменꙋ · и нпз Рылж,
до Варварж · та на с[вѧ]т[о]го Нлїж · та на Габровець · и по ѡбрѣжїн на
с[вѧ]т[о]го Гewргїа · и на с[вѧ]т[о]го Архагг[е]ла · та на Дрнскж · и до града паки
выше Ц[а]рева вира, нивїа и лозїа, монастирскаа сѫт · Иж и Ломнї-
ца къ семꙋ, съ Крꙋшевницом же и Армѣнницѡм · иже сѫт выше села
Пьстры въз Рылж, нивїе сѫще и то · монастирско вьсе ес[ть] · Таже,
село Бъзово· село, Дебрь· Аблановo· Пъстра· Село Гиндw-

брадско· н Разлошкы [!] П[о]пове· Село, Лѣшко· Село, Селнце· Село
Дрѣновь доль· н градніце Церово· Село, Долѣне· Село, Граде-
ѵннца, съ людмн понменю· попь Тоудwрь съ дѣтмн моу, н съ ро-
дом' моу· н Петрь Ѳewдосовь съ братїамн сн· н въсѫ правнны
мѣста того· Н планнна Срѣднѣа wтгде Рыла нстнует, на Зла-
ноу· та на Лѣпшорь, тако н съ рѣкwмь Нлїннwм до где се с Рылwм
състает· н wт Лѣпшора на Комарев'скын врьх· та на Камень врьхь
та на Ц[а]ревь врьх· та на Шнпоуен, на метох монастнрскы, н w десняѫ
странѫ града Стwба, въ Рылѫ· н нпз Рылѫ, въ Строумѫ· н въз
Строумѫ, до Германцнцѫ· н въз Германцнцѫ, до Блъгарнна·
н въз Блъгарнна, та на Песїн Прѣскокь· н на Агоуповы клѣтн·
н на Шаакь· н на Рыбное езерw· н на Прекоуковнцѫ· та на wбрьш
Рылѫ пакы· Н над тѣмь въсѣмь да нмат власть неwтемнѫа, тон
поустынн жнтель Iw[аннь] Рылскын· навленїем таковаго златопеуатлѣннаг[о]
слwва ц[а]рства мн· Н еще ж[е] къ снмь· н где же се находат селнща· нлн
сѣнокосн· нлн жрън'кы· нлн мѣста жрън'уана· нлн ловнща·
нлн внноградн· нлн ннвы· нлн стасн каковн лнбw, нже сѫть
тѣхь селнщь, н тѣхь людїн, ндеже се находат под wбластїю
того монастнрѣ ц[а]рства мн· над въсѣм тѣм да нмать власть неwтемнѫа
тон монастнрь ц[а]рства мн с[ва]тын Iw[аннь] н пращает н освобаждаеть ц[а]рство мн
людн въсе· н села въсѣ, того монастнрѣ ц[а]рства мн, ѵнстїнм н свѣтлынм про-
щенїем да нмь не смѣат забавлѣтн, нже сѫт севастн н прахтwрн· н прнмн-
кюрн· н алагаторн· нн сждїе· потwм нн перпнраке· нн жнтаре· нн вн-
наре· нн д[е]сеткаре пуелнїн· н свнннїн· н wвуїн· нн аподохаторн·
нн сн· нн страторн· нн сѣнаре· нн мнтаты· нн крагоуара же· нн
песьацн· нн градаре· нн вар'нну'їе· н побнр'уїе· н находнницн·
нн ннь ннкто wт въсѣх болѣрь н работнннкь ц[а]рства мн, велнкыхь
н малыхь· нже сѫт на въсѣ врѣмена поснлаемн, о въсѣуьскыхь данех н ра-
ботах ц[а]рства мн· Ннкто wт таковыхь да не смѣет забавнтн тѣмь людем'
с[ва]т[а]го w[т]ца· нн на ннвїе нхь, нже нмать на полн· н нже въ горахь·
нн ул[овѣ]ка его поетн на работѫ· нн работнннкы нхь· нн нмь зевгаре

енгарепсатн· то нн конѣ, нн скотнмъ· такожде н еще къ снмѵ,
ннкто wт таковынх да не смѣеть наснлїwм вълѣстн въ села, н въ лю-
дн того монастнрѣ ц[а]рства мн с[ва]т[а]го w[т]ца· наснлїwм хлѣба възатн,
нн коурета оубнтн· нн ногоѧ бъхма статн на дворѣ нхь· нѫ
въсн да wтгоннмн бываѫт, н да wтстоѧть далеуе ѩвленїемь сего
златопеуатлѣннаго слова ц[а]рства мн. Такожде н градь Стwбь
ннкакоже да не нмать wбластн над ул[овѣ]кwм монастнрскынм· нн над стасїѧ
нхь, нн до едннаго власа· Н еще къ снмь, аще кто науьнет wт людєн
монастнрскынх ходнтн с коупїѫ з [!] добнткwм своим по въсєн дрьжавѣ
н wбластн ц[а]рства моего· да коуповаѫт н да продаваѫт свободно·
н ннуним забавлѣемн, ѩвленїем таковаго златопеуатлѣннаго слова
ц[а]рства мн· а да нм се не възнмать коумерькь· нн дїавато· то нн
нно ннцо· Н еще же къ снмь аще каковаа рнкось дѣетсѧ въ
wбластн монастнрскон· тон монастнрь ц[а]рства мн с[ва]тын wт[ь]ць,
въсе съ нсправленїемь да възнмает· а ннь ннкто wт таковынх да
не нмать wбластн, н еже тварнко възат· н тако да прѣбывает
тон монастнрь ц[а]рства мн с[ва]тын Iw[аннь] поустынныи жнтель, съ вьсѣм
своимь достоанїемь, елнко выше рѣхwм· свободно н ннуним забa-
влѣемн, дондеже сл[ъ]нце на зема сїаеть, н до жнвота ц[а]рства мн·
понеже ц[а]рство мн вндѣвь снковѧ оустроенѧ красwтѫ· н сво-
бодѫ унстѫ томѵ монастнрю ц[а]рства мн· н въсего емѵ достоа-
нїѵ· wт прѣдѣдовь н дѣдовь· н родntелен ц[а]рства мн, с[ва]топоун-
вшаго ц[а]рь Асѣнь· н Калнмана ц[а]рь· wт въсѣхь ц[а]рен блъгарскынх
прѣдѣдовь н дѣдовь· н родntелен ц[а]рства мн· н снковѧ сво-
бодѫ вндѣвь ц[а]рство мн· н въдахь томѵ монастнрю ц[а]рства мн
бл[а]гowбразное, н въсенастоѧщее сїе златопеуатлѣнное слово· ѩ-
коже прїндошѫ людїе монастнрѣ того, въ зема ц[а]рства мн въ
Срѣдець да нмь не нмать ннкто посналнтн нн о еднwмъ
власѣ· тъкмо да сѫ свободнн по wрнзмѵ ц[а]рства мн, за въсѧ
емѵ правнны· н за въсѣко его достоанїе· рекше новаа н ветхаа·
съ вьсѣмь своимь достоанїемь, да прѣбываеть свободне н ннуним

забавлѣемь· Wбаче же н по съмрьтн ц[а]рства мн кого нзволнть
Г[осподь]ь Б[ог]ь ц[а]рь вѣчынн· н посаднть на прѣстолѣ моемь· нлн прѣвъ- 95
злюбленын с[ы]нь ц[а]рства мн· нлн wт братен н сроднникь ц[а]рства мн·
то да не помꙋнтсѧ ѻ҃ѧтн ꙋто· нлн порꙋшнтн н попратн снково
дарованїе ц[а]рства мн· нж паче да понавлѣеть н потвръждаеть,
н прндаваеть, ꙗкоже е[сть] лѣпо православнынмь ц[а]ремь творнтн.
Кто лн сѧ покꙋснть wт таковынхь н порꙋшнть н пометнеть 100
сїе златопечатлѣнное слово ц[а]рства мн н ѻ҃нметь ꙋто wт зде въ-
пнсанынхь· н наꙋьнеть забавлѣтн людемь того пꙋстыннаго
w[т]ца Iw[анна] Рылскаго· то таковаго да нскꙋснть Г[осподь]ь Б[ог]ь праведным
своимь сѫдwмь· н прнчастїе да нмать съ Iюдомь прѣдате-
лемь Г[осподь]нимь· н проказѫ Гїезїевѫ да наслѣдꙋеть· н съпо- 105
стата да нмать с[вѧ]т[а]го w[т]ца зде н въ бѫ[де]щемь вѣцѣ амннь.
Того бw ради дарова сѧ томꙋ монастирю ц[а]рства мн бл[а]го-
wбразное н въсенастоѧщее сїе златопечатлѣнное слово
ц[а]рства мн, на въсѣкое ѻ҃тверьжденїе нзвѣсто, н свободѫ унстѫ.
Пнса н подпнса ц[а]рство мн wбычынимь ц[а]рскынмь знаменїемъ· 110
въ лѣт[о], ѫ sw҃пз· ен҃дїкта· в҃· м[ѣ]с[ѧ]ца, сеп[темврна], к҃а д[ь]нъ ⁘

† Iw[аннь] Шншмань· в[ѣ] х[рист]а б[ог]а бл[а]говѣрнын
ц[а]рь н самодрьжець въсѣмь блъгаромь н грькомь ⁘

† Нещо благочестиво и много приятно и похвално за всички христолюбиви царе е това да обичат и да имат горещо желание към светите и божествени църкви, в които се изписват образите на богочовека и на неговите светии. Защото царят се украсява с диадема, с многоценни камъни и бисер, но също така и с благочестие и вяра към бога и с почитание към светите негови църкви.

Поради това и моето царство, което (владее) по помазание от бога и по ангелско предание с християнско благочестие престола на светопочиналите царе, с топла обич към бога и с почитание към светите негови църкви и към божествения негов образ и към всички негови светии, но най-много заради обновлението, помена и милостта на светопочиналите първопрестолни царе на българския престол, поради това и моето царство, като научи този закон и предание, благоизволи царството ми да дарува това благообразно и всенастояще златопечатно слово на моето царство на манастира на царството ми, (посветен) на светия отец Иван Рилски, който се намира на мястото, наречено Рила, за всички негови села и за всички негови метоси, за всички негови владения и правини, сиреч нови и стари. Това са селата на светия отец Иван Рилски: селищата Варвара, Чрътовдол, Кръчино, Българино, Бъдино, Дриска и Гаган, което е планина; манастирския метох Орлица, па до Бруждима, та на височината Бруждима, на височината Лохотица, и низ Лохотица в Рила, и през Рила въз планината на Марешница, та на Будурица, та на Каменица, и низ Каменица, в Рила, и въз Рила до Бруждима. Освен това също и намиращите се отдясна страна на Царев връх, на Богородична църква, та на Свети Прокопий на Камъка, и низ Рила до Варвара, та на Свети Илия, та на

Габровец, и покрай брега на Свети Георги, и на Свети Архангел, та на Дриска и до крепостта (града) пак отново горе над Царев вир нивите и лозята са манастирски. Но освен това и Ломница, с Крушевица и Арменица, нивите, които са над село Пастра въз Рила, и това всичко е все манастирско. Също така село Бъзово, село Дебър, Абланово, Пъстра, село Гнидобрадско, и Разложките попове, село Лешко, село Селище, село Дренов дол, градище Церово, село Доляне, село Градечница с людете по име: поп Тодор с децата му и с рода му, и Петър Теодосов с братята му, и всички правини на това място. Също и Средна планина, отгдето изтича Рила, та на Злана, та на Лепшор, така също с река Илийна, догдето се слива с Рила, и от Лепшор на Комаревски връх, та на Камен връх, та на Царев връх, та на Шипочен, та на манастирския метох, и отдясна страна на града Стоб, в Рила, и низ Рила в Струма, и въз Струма до Германщица, и въз Германщица до Българино, и въз Българино, та на Песи прескок, и на Агупови колиби, и на Шаак, и на Рибното езеро, и на Прекуковица, та пак на планината Рила. И над всички тези места да има неотемлима власт пустиножителят Иван Рилски при показване на настоящето златопечатно слово на моето царство.

Към тези още и това: гдето се намират селища, или сенокоси, или воденици, или места за воденици, или (рибо)ловища, или лозя, или ниви, или каквито и да било имоти, които принадлежат на тези селища и тези люде, намиращи се под властта на този манастир на моето царство, над всички тях да има неотемна власт този манастир на свети Иван на царството ми.

Моето царство със чисто и ясно отпущение отпуща и освобождава всички люде и всички села на този манастир на моето царство, та да не смее да ги безспокои никой — сиреч севасти, практори, примикюри и алагатори, нито съдии, после нито перпираки, нито житари, нито винари, нито десеткари пчелни, свински и овчи, нито аподохатори, нито (коми)си, нито стратори, нито сенари, нито митати, нито пък крагуяри, нито кучкари, нито градари (?), нито варджии (?), побирачии и натрапени гости, нито

някой друг от всички боляри и служители на царството ми, велики и малки, които биват изпращани по всяко време за всякакви даждия и служби на царството ми, никой от тях да не дръзва да безспокои людете на светия отец, нито техните ниви, които те имат в полето и които лежат в планините, нито да взима за работа някой негов човек, нито техните работници, нито техните зевгари, да бъдат взимани ангария, нито кон, нито добитък. Към това също и следното: никой от тези да не смее силом да влиза в селата и при людете на този манастир на царството ми на светия отец, за да взима насила хляб, нито да убива птици, нито дори нога да сложи в двора им, но всички да бъдат прогонвани и да отстоят далече при показването на това златопечатно слово на моето царство. Също така и град Стоб никак да няма власт над манастирските човеци, нито над техните владения, дори и на косъм. Към това още и следното: Ако някой от манастирските люде почне да ходи със стока за своя търговия по цялата държава и област на моето царство, нека купува и продава свободно и без да бъде възпрепятствуван от никого, при показването на това златопечатно слово на моето царство, и да не му се взима кумерк, нито диавато, нито нещо друго. Към това още и следното: Ако в манастирското владение се дава някакво аерико (?), този манастир на царството ми на светия отец да взима всичко в изправност, и никой друг от споменатите (служители) да няма власт и да взима тварико (?). И така да пребивава този манастир на моето царство Свети Иван пустиножител със всичките свои имоти, които изредихме по-горе, свободно и без да бъде обезпокояван от никого, догдето слънце сияе на земята и докато живее моето царство. След като моето царство видя така устроената красота и чиста свобода на този манастир на царството ми и цялото му достояние от прадеди и деди и родители на царството ми — светопочиналия цар Асеня и цар Калиман, от всички български царе прадеди, деди и родители на моето царство — и като видя тази свобода царството ми, дадох на този манастир на царството ми това благообразно и всенастояще зла-

топечатно слово, когато дойдоха людете на този манастир в земята на царството ми, в Средец, та да не може никой да насилва нито на косъм, но по повеля на моето царство да са свободни за всичките му правини и за всяко негово достояние, сиреч ново и старо, заедно със всички свои достояния да пребивават свободно и необезпокоявани в нищо.

Обаче и след смъртта на моето царство, когато господ бог, вечният цар, благоизволи и постави на моя престол — било превъзлюбления син на моето царство, или (някого) от братята и сродниците на моето царство, то той и да не помисли да отнеме нещо, или да наруши, или да потъпче това дарение на моето царство, но още повече да поднови, да потвърди и придаде, както е добре да правят православните царе. Който ли пък от тях се опита да наруши и отмени това златопечатно слово на моето царство и отнеме нещо от вписаните тук (неща) и почне да безспокои людете на този пустиножител отец Иван Рилски, то тогова господ бог да изпита чрез праведния свой съд, да бъде съпричастен с предателя господен Юда, да наследи проказата на Гиезия и да има светия отец като противник тук и в бъдния век. Амин.

За това прочее бе дарено на този манастир на царството ми това благообразно и всенастояще златопечатно слово на царството ми, за всякакво здраво утвърждение и чиста свобода.

Писа и подписа царството ми с обичайния царски знак (подпис) в годината 6887 (1378), индикт 2-и, месец септември, ден 21-и.

† ИВАН ШИШМАН В ХРИСТА БОГА БЛАГОВЕРЕН ЦАР И САМОДЪРЖЕЦ НА ВСИЧКИ БЪЛГАРИ И ГЪРЦИ

Коментар

СЕЛИЩНИ И МЕСТНИ НАИМЕНОВАНИЯ В РИЛСКАТА ГРАМОТА

Споменатите в Рилската грамота около шестдесет наименования на селища, местности и води (езера и реки) вече отдавна са привлекли вниманието на учените. Като най-важни приноси за отъждествяването на тези типоними и хидроними трябва да се посочат няколко съчинения, обнародвани през последните седем десетилетия на нашия век. Големият предреволюционен руски славист Г. А. Илински (Ильинский) (1876—1937) в своето незаменимо издание на грамотите на средновековните български царе обнародва между другото грамотата на цар Иван Шишман от 1378 г. и към нейния текст прибави обяснения относно споменатите там типоними и хидроними: вж. *Г. А. Ильинский.* Грамоты болгарских царей. Москва, 1911. В поредицата: Древности. Труды Славянской коммиссии Императорского Московского археологического общества. Том пятый с приложением семи фототипических снимков. Издан под редакцией А. А. Покровского, сс. 26—29; сс. 96—113: VI. Историко-географическое значение болгарских грамот (вж. също преиздаването под моя редакция: *G. A. Ilyinskiy,* Gramoty bolgarskikh Carey. With an Introduction by Ivan Dujčev. London, 1970 (Variorum Reprints), pp. 26—29, 96—113). В този свой историко-географски коментар видният учен е направил много полезен опит за разтълкуването и локализирането на споменатите в грамотата топономастични и хидронимични наименования. Тъй като при посещението си в България по време на пътуване в периода май 1901 — май 1903 той не е имал възможност да се запознае непосредствено с въпросните местности и селища, неговите опити за отъждествяване се основават на получените от съществуващата и нему достъпна специална литература. Необходимо е във всеки случай да му се признае голямата заслуга за потвърждение на някои по-стари отъждествявания, както и за сполучливи досещания относно отъждествяването на някои загадъчни наименования.

Втори много полезен принос в това отношение даде отличният наш историк и славист Йордан Иванов (1872—1947), който в книгата си „Св. Иван Рилски и неговият манастир" (София, 1917, с. 37—38) опита да локализира „именията и селата, утвърдени от цар Иван Шишмана като манастирско владение". Преиздавайки Рилската грамота в превод и отчасти в първообраз, аз самият (Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944. с. XXVII сл., 177—182, 392—393) дадох между другото преглед на предложените досега отъждествявания с някои мои предложения. Някои допълнения към това бяха направени в книгата „Рилският светец и неговата обител" (София, 1947. с. 249—256), където е даден пълен превод на грамотата и кратки обяснения към текста. През последните години двама наши географи — Яне Билярски и Михаил Мичев *(J. Bilijarski,* Identification de certains noms de la Charte de Rila d'Ivan Šišman. In: Studia balcanica. Recherches de géographie historique. Sofia, 1970, pp. 117—122; *М. Мичев, Я. Билярски,* Някои отъждествявания на местни и селищни имена в Рилската грамота на Иван Шишман. В: Известия на Българското историческо дружество, XXVIII, 1972, с. 25—43, с две скици), продължиха издирванията в тази насока, като подложиха на критична преценка изказаните мнения относно локализирането на топонимите и хидронимите и направиха няколко полезни уточнявания.

Със съжаление трябва да се признае, че въпреки всички положени досега усилия не всички топоними и хидроними, споменати от неизвестните съставители на грамотата, са задоволително разяснени и локализирани. Необходимо е допълнително обхождане на цялата местност около Рилската обител и още по-внимателно разпитване на местните жители — както впрочем аз опитах да направя това през 1946 — 1947 г. при събиране на материали за книгата върху историята на манастира — с оглед на това да се съберат всички свидетелства, запазени особено в народната памет и като материални остатъци, преди те да изчезнат напълно и да бъдат заличени. Само при окончателното събиране на тези свидетелства ще можем да получим пълна представа за обширната територия, владяна от манастира в края на XIV в.

Тук е дадена сводка на предложените досега отъждествявания и локализиране на топонимите и хидронимите, като имената на отделните изследвачи са дадени съкратено: Ил = Ильинский, Ив = Иванов, Д = Дуйчев, Бил = Билярски, Мич-Бил = Мичев и Билярски, заедно с посочване на съответните страници от съчиненията.

Абланово. Ив, с. 37: приема, че това е „може би сегашното с. Балабаново, Дупнишко". МичБил, с. 33—35, приемат това отъждествяване със „село Баланово, което е разположено на югозапад от град Станке Димитров", като заявяват: „Изхождайки от славянския произход на името Абланово..., смятаме за пресилено изказаното от В. Миков (Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, с. 79) мнение, че името Баланово е от гръцки произход. Още повече, че от страна на споменатия автор не се дава никакво етимологично обяснение на въпросното име." Името несъмнено трябва да се съпостави с името Яблаица (споменато между другото от *Иречек,* пос. с., с. 968 и бел. 25, без обяснение). Двете имена произхождат чрез метатеза от лат.-романски корен *albus* — „бял", като остатък от езика на романизовано население.

Агупови клети (колиби) — Името не е отъждествено, срв. МичБил, с. 33. Ив, с. 38 също не го отъждествява. Както добре сочи К. Иречек (Пътувания по България. София, 1974, с. 88), циганите в Македония се наричат *гюпци,* а в Родопите *агупти, агупка;* срв. Д, с. 392 сл. Ако името не може да се локализира, това може би се дължи на обстоятелството, че споменатите „Агупови колиби" са били някакво временно поселение на цигани номади, разположено някъде в Рилската покрайнина.

Арменица, река — Неотъждествена. Срв. Ив., с. 38 — МичБил, с. 27.

Бъгарино, Българино, с. Според Ил, с. 106, „местоположение неизвестно". Ив, с. 37: „сега непознато". МичБил, с. 33, смятат, че става дума за река, тъй като се говори с предлога „въз", обаче може да се отнася според мене също и до височина. Двамата автори добавят, че „къде е този очевиден приток на Германщица (Джерман) също не може да се посочи все поради недостатъчното познаване на богатата рилска топонимия". Като допускат все пак, че става дума и за село, те изказват предположението, че „село Българино е поставено между селата Кърчино и Бадино, които са разположени в пространството между трите споменати реки (Германщица, Бистрица и Кърчина река). Дали това предположение отразява действителното местоположение на изчезналото село, засега е трудно да се каже."

Богородична църква. Относно отъждествяването на това обозначение е изказал едно предположение Ил, с. 107, който пише: „В настоящее время близ Рылского мон. находятся две церкви, посвященные божией матери: Покрова и Успения..., и весьма возможно, что одна из них ведет начало от церкви Рыльск. гр."

Бруждима. Като поставят това име всред „имена на планини, върхове, местности и др.", МичБил, с. 27 и с. 30, бел. 16, двамата автори изказват предположението: „твърде е възможно Орлишкият кръст да е височината Бруждима". В картата (с. 40): „Високия камък"? Ил, с. 99.

Будурица, височина. Срв. МичБил, с. 27, без отъждествяване.

Бъдино, с. Ил, с. 106: „днешното село Бадино, между Дупница и Кочериново". — Ив, с. 37: „сега Бадино, Дупнишко".

Бъзово, с. Според отъждествяването на Ил, с. 105: „съвременното Бозовая в долината на р. Рила". Ив, с. 37: „сега с. Бозовая, Дупнишко". — МичБил, с. 38: „Бозовая (Бъзово)".

Варвара, с. Според Ил, с. 106: „местоположение неизвестно". Ив, с. 37: „селище... сега непознато". — Д, с. 255: „Ако приемем, че селото Варвара е било тъждествено с едноименното село в Пазарджишко, то би следвало да заключим, че обителта е имала владение чак в тази покрайнина." МичБил, с. 31,36 сл., като оспорват тази хипотеза, дирят селото някъде в Рилската област и Дупнишко, като пишат за „левия бряг на Рилска река, на един километър югозападно от град Рила, около днешния параклис „Св. Варвара", именно „от двата камъка надолу по течението на Рилска река до село Варвара" значи не остава никакво съмнение къде е било разположено споменатото в грамотата село Варвара, срв. по-долу!

Габровец, височина. Срв. МичБил, с. 27. Ил, с. 99 сл., не изказва мнение къде може да се локализира това място; срв. също Ив, с. 38. МичБил, с. 30, поставят това наименование между „имена с точна локализация". В приложената към статията карта МичБил, с. 41, обаче локализират Габровец на пътя между Кочериново и град Рила, близо при Брега, на изток от стария параклис „Св. Варвара", гдето според тяхното предположение се е намирало изчезналото днес село Варвара.

Гаган, височина. Ил, с. 98, говори за Гаган като дѣль, както изрично е посочено в текста на грамотата: Гагань еже є(сть) дѣль. Тук думата дѣль е употребена в нейното значение „височина, хълм, планина" *(collis, mons* , както впрочем е запазена и в днешния български език (напр. Камен дял и др.). Ил го оставя без по-точно определение: за него това е просто един от „деловете" в планината. Ив, с. 37, дава едно неточно тълкуване на обозначението, като пише „имение *дял* Гагань, сега непознато". Аз съм превел израза (с. 250) с думите „Гаган, което е планина". МичБил, с. 35, говорят за Гаган, като го включват между „изчезналите села", което е напълно неправилно. Миклошич (Lexikon) споменува Гагань според триод от 1100 г. като cagan „хаган" (тюркска титла), но свързването със споменатото в грамотата местно наименование не изглежда правдоподобно. Това обозначение следователно остава да бъде уточнено.

Германщица, р. Днешната р. Джерман. Правилно отъждествена още от Ил, с. 97: соврем. р. Джер-

ман, която се слива със Струма при Бобошево. — Ив, с. 38; „сега р. Джерман, приток на Струма". — Срв. и МичБил, с. 33.

Градечница, с.Ил,с.105: „съвременното полупомашко с. Градечница на източната страна на Струма и Кресна в Мелнишката кааза".—Ив.,с.37: „сега с. Градешница, Мелнишко". — МичБил, с.27: село Градечница; с.39: „Градешница: Горна и Долна Градешница". Срв.и Д, с.255.

Гнидобрадско, с. Ил, с.105: „съвременното Нидобърско според Иречек... или Недобърско (Недобратско) „според Кънчев... в Разлог". Ив, с.37: „сега с. Недобрадско, Разложко".— Д, с.255.

*Дебър,*с. Ил, с.105: „местоположение неизвестно".—Ив., с.37: „сега неизвестно".—Й. Иванов (Български старини из Македония. София, 1931, с.597,622), отъждествява селото: „Дебър, Рилско"; МичБил, с.35,37—38, като критикуват М. Юруков (Благоевград. София, 1964, с.32), който изказва предположението, че изчезналото село Дебър може да се отъждестви със село Дъбрава, северно от Благоевград, смятат, че става дума за изчезнало днес село, което е било „разположено някога в долното течение на река Дебърщица, недалеч от вливането ѝ в Рилска река". В подкрепа на това те привеждат наличието на „кошари за добитък с име Дебърщица", която местност е спомената и в турски документ от 1842 г.

Долене (Дольне), с.—Ил,с.105: „съвременното Долене (Долян) в Мелнишка кааза".—Ив,с.37: „сега с. Доляне, Мелнишко". — Д , с.255. — МичБил, с.39: Долени (Долене).

Дренов дол, с. Ил, с. 105: „съвременното Дреново на десния бряг на р. Струма в Горноджумайската кааза". — Ив, с.37: „сега непознато". Д (Из старата българска книжнина,II,с.392: вероятно с. Дрен, Радомирско). — МичБил, с.34—35, се съгласяват с Ил и В. Миков (Произход и значение на имената, с.190), че споменатото в грамотата селище трябва да се отъждестви с днешното село Дреново, Благоевградско.

*Дриска,*с.Ил,с.106: „местоположение неизвестно". — Ив,с.37: „сега непознато". — Също Д, с.255. — МичБил, с.31 и 37: като изчезнало селище; обръщат внимание на обстоятелството, че „в източния край на град Рила като десен приток на Рилска река се влива река Дриска. Тя извира от югозападните разклонения на връх Калайджийски камък и има доста голям увес, който обуславя бързото ѝ течение. При прииждане силно пръска бреговете си и оттам наименованието ѝ Дриска, или сегашното име представлява известно изменение на прилагателното от женски род *дръзка,* това с положителност не може да се каже." Селото е изчезнало, но има местност *Дриска.* Предложената етимология на името е неправдоподобна, обаче по-съществено е установяването на съществуване на едноименна река и местност.

*Злана,*м. Ил,с.99: без отъждествяване; също Ив, с.38, като злань. — Също у МичБил, с.32.

Илийна река. Приток на Рилска река, познат под това име и днес. Правилно отъждествен още от Ил, с.97: „добре известен и днес приток на р. Рила". Името на реката вероятно идва от някакъв параклис на името на пророк Илия.

Камен връх. У Ил, с.99, без отъждествяване; също у Ив, с.38, както и у МичБил.

Каменица, р. Спомената два пъти в текста на грамотата, отъждествена от Ив, с.38: „сега река и връх с това име". Срв. също МичБил, с.41 (карта), която извира от Полич и се влива в Рилска река при с. Пастра.

Камъка (Двата камъка). Срв. МичБил, с.30: „...близо до моста от Двата камъка на местността Орлица", срв. също с.40 (карта).

Комаревски връх. Срв. Ил, с.99, без отъждествяване; също Ив, с.38. Срв. МичБил, с.27 сл., с.33: неотъждествен.

Крушевица, р. Ил, с.99 сл., без отъждествяване. Според Ив, с.38: „сега местност". Неотъждествено от МичБил.

Кърчино, Кръчино, с. Според Ил, с.106: „съвременното Кърчино между Дупница и Кочериново". — Ив, с.37: „сега махала Кръчино в Бобошевската община, Дупнишко". — МичБил, с.33, 37, сочат Кърчина река и село Кърчино, което ще да е било разположено „на река Кърчина между днешните села Слатино и Смочево" (с.39). Смятат, че тези имена са били свързани „с древна рударска дейност в района на Рила планина".

Лепшор, връх. Споменат два пъти в текста на грамотата. — У Ил, с.100, без отъждествяване; — също и Ив, с.38, и МичБил, неотъждествено.

Лешко, с. Отъждествено още от Ил, с.105: „съвременното Лешко в Горноджумайската кааза... на югозапад от споменатото с. Селище". Ив, с.37: „сега с. Лешко, Джумайско". — Вж. специалната статия на *А. П. Стоилов,* Село Лешко, Горноджумайско. ПСп,44 (1894), с.275—287. — Срв. също и МичБил, с.35.

Ломница, р. Ил, с.99.—Ив,с.38: „сега река и местност. — Ляв приток на Рилска река; образува се от два главни притока — Голяма и Малка Ломница"; вж. МичБил, с.31 и бел.19.

Лохотица, височина. Срв.Ил, с.99. Ив, с.38, отнася името към „местности или реки в Рила". Според МичБил, с.27, река, която се влива в Рилска река близо при метоха Орлица.

Марешница, височина. Без отъждествяване у Ив, с.38. Според МичБил, с.30: „с името Марешница и сега продължава да се именува онзи планински рид от Югозападна Рила, който се простира между Рилска река и нейния ляв приток Каменица, която води началото си от връх Фикиро"; срв. и с.41 (карта), под името Марошница.

Орлица, метох. — Познатият и днес метох на

манастира. Отъждествен още от Ил,с.110: „(метох), досега оцелял в околностите на Рила". Ив, с.37: „сега метох Орлица под манастира".

Пастра, Пьстра,с. Срв.Ил,с.105: „съвременната Пастра в долината на р. Рила" — Ив,с.37.

Песи прескок, м. Според Ил, с. 100, „по всей вероятности, какая-то яма или ущелье скрывается в названии Песии прескок". Неотъждествено и у Ив. — Ил. Иванов (Геоморфоложки проучвания в западния дял на Северозападна Рила. Известия на Географския институт при БАН,II, 1964,с.26) дава сведения за граничния пункт: Песи прескок или Кучешки преслап („седловината между Тиха Бистрица и изворната област на Бадинската река, западно от връх Мурсалевица") на ок.10 км от река Джерман и южно от река Бистрица; вж. МичБил, с.33,41 (карта).

Прекукувица, височина. Срв.Ил,с.100, неотъждествено; също Ив, с.38; МичБил, с.33. Последните автори (с.41) са отбелязали на югоизток от р. Бистрица височина „Куков камък". Дали не може това място да се отъждестви с Прекукувица?

Разлошки попове, с. (?). Ил,с.105: „самото название показва, че това село (ако действително става дума за село) трябва да бъде дирено в съвременната Разложка каза". Необходими са допълнителни издирвания за отъждествяването на това селище.

Рибно езеро. Както още Ил, с.97, е отбелязал, в областта на Рила планина съществуват няколко езера, назовавани „рибни" (напр. т. нар. Седем рибни езера), така щото е трудно да се определи с точност за кое езеро става дума в текста на грамотата. Ив, с.38, се ограничава да отбележи, че има „сега познати две Рибни езера в Рила". Срв. също МичБил, с.41 (карта).

Рилска река. Назована още Очева река, сиреч река на „светия отец" Иван Рилски.

Свети Архангел, църква или параклис. Неотъждествено. Ил,с.107.—Ив,с.38. — МичБил, с.40: при град Рила. — Очевидно, както се вижда от контекста, намирал се извън пределите на самата манастирска сграда.

Свети Георги, църква или параклис. Неотъждествено: Ил, с.107; Ив,с.38. — Според МичБил, с.41 (карта): на север от Брега на Габровец, близо до дн. град Рила; срв.с.36.

Свети Илия, църква или параклис. Неотъждествено: Ил, с.107; Ив, с.38. — *Неофит Рилски*. Описание болгарскаго священнаго монастиря Рилскаго. София, 1879, с.3, бел., пише: „Това наименование на тая река Илиина от каков случай е дадено, не се знае; заключаваме обаче, защо воз оная река на горе да е имало в старина жилища иночески и церква святаго Пророка Илия, и от нея да се е нарекла и реката Илиина..." Записано е през 1922 г. предание за „черковище Св. Илия по течението на Илийна река, негде къде Крастава лъка". Покойният *Ю. Трифонов*, Бележки върху известията за св. Ивана Рилски. Македон. преглед, XI, кн. 3—4 (1939), с.81—86, като свързва някои известия за пророците св. Илия и св. Елисей с преданията за основателя на Рилския манастир, изказва предположението, че „в Рилската планина, още преди да се изгради манастирът „Св. Иван Рилски", е имало манастирски килии и църкви „Св. пророк Илия" и „Св. пророк Елисей". Тия църкви отдавна са изчезнали, но имената им са минали към реките, при които се намирали — Илийна река и Елисейна река." Една пещера при горното течение на Илийна река" ще да се е казвала Илийна пещера". Възможно е също там някъде в планината да е имало и езическо светилище, по върховете, посветено на езическия Хелиос (Слънцето), чийто култ е пренесен на библейския пророк. Никакви посочвания у МичБил.

Свети Прокопий. Неотъждествено: Ил, с. 107. Ив, с.38. МичБил, също.

Селище,с. Според Ил,с.105: „съвременното Селище в Горноджумайска кааза... на запад от Горна Джумая, от тази страна на река Струма". Ив, с 37: „сега с. Селище, Джумайско". *Дуйчев*, Из старата българска книжнина, с.392. МичБил., с.38.

Средец, град. Днешната българска столица (Сердика, Средец, виз. Триадица). Както се вижда от текста на грамотата, през 1378 г. Средец се е намирал във владение на цар Иван Шишман.

Средна планина. Според Ил,с.98, който отъждествява това наименование със „Средна планина", от която извира река Рила, и бележи, че наименованието „не се нуждае от бележка". Ив,с.38: без никаква бележка повтаря текста на грамотата. Според МичБил, с.29, бел.12: „Под термина *средната планина* съставителят на грамотата е разбирал сегашния Бричеборски дял на Рила планина, който е разположен между Рилска река и река Илийна."

Стоб, гр. Градът се е намирал на левия бряг на Рилска река, сега развалини при с. Стоб. Отъждествен още от Ил,с.111, с някои други свидетелства. Ив, с. 38: „Крепостта (град)...се споменава веднаж като гранично място и други път като съседно селище, което не бива да предявява каквито и да е права над манастирските имоти."—МичБил, с.41 (карта). Някои сведения вж. у *Иречек*, Пътувания, с.690—691: според автора към писмените вести „се присъединяват и пространни следи от железарници в самата Рила, купища стурии на левия бряг, с които някои дворове изглеждат като че са постлани с калдаръм. Железарниците работили, казват, „чак до Каргалиовите времена", следователно допреди сто години."

Царев вир. Без отъждествяване, Ил, с.97. Според Ив, с.38, неотъждествен.—МичБил, също.

Царев връх. Отъждествен добре още от

Ил,с.99: „това е и сега добре известната и достигаща 2390 м планина", спомената в житието на светеца във връзка със срещата между него и цар Петър. За подробности вж. *Иванов*, Св. Иван Рилски, с.12 сл., според когото „не напразно и Царев връх, както и Царев вир в Рилско подсещат за някое царско посещение. Подробностите обаче се дължат на хагиографския характер на известието." Някои вести и у *Трифонов*, пос.съч., с.81,87,96. За епизода вж. и *Дуйчев*, Рилският светец, с.124 сл. За мястото на върха вж. картата у МичБил, с.41.

Церово градище. Според Ил, с.107: „Това е съвременното село Церово в Горноджумайската каза. На картата показано на югоизток от днешния град на каазата." Ив,с.37: „градище Церово, сега с. Церово, Джумайско". Срв. и МичБил, с.39, само под името Церово.

Шаак, височина. Неотъждествено у Ил, с.100—Също у Ив,с.38.—МичБил,с.28.

Шипочен, височина. Ил,с.99, отъждествява го по К. Иречек без подробности.—Ив,с.38: „сега местност Шипочен". МичБил, с.28, с.41 (карта): на юг от с. Пастра при Бозовая и Фикиро.

Чрътов дол, малко селище. Отъждествено от Ил, с.106: „съвременното Чрътово при с. Слатина". — Според Ив, с.37: „сега непознато". МичБил,с.35 сл.,38: „Дяволските води, а зад името на последния поток не е трудно да се открие старобългарското име Чрътов дол." Така назованите „Дяволски води" са ляв приток на Рилска река. Тук авторите поставят „оня Чрътов дол, който е записан в рилския дарствен хрисовул и който е дал името на отдавна изчезналото селище Чрътов дол", вж. също с.41 (карта) с обозначението на потока „Дяволските води" и изчезналото село Чрътов дол.

ТИТЛИ, ДЛЪЖНОСТИ, И АДМИНИСТРАТИВНИ ТЕРМИНИ В РИЛСКАТА ГРАМОТА

За изясняване на споменатите в Рилската грамота титли, длъжности и други административни термини са използувани главно следните широко достъпни помагала. На първо място изданието на Г. А. Илински („Грамоты болгарских царей". Москва, 1911), преизданието под моя редакция: Лондон, 1970). *К. Иречек*, История на българите. Под редакцията на проф. В. Н. Златарски. София (1930). *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века. Београд 1912. — *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II. София, 1930. *А. Соловјев Вл. Мошин*, Грчке повеље српских владара. Београд, 1936. *Ив. Дуйчев*, Из старата българска книжнина.II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944.

Алагатор. „Началник на ескадрон; служител, който завежда конната служба." Съществува през XIII—XIV в. също служба *проталагатор*, ще рече, началник на алагаторите. Вж.:Ил, с.120.—Д,с.393. За отбелязване е, че на землището на Своге (Софийско) има местност, назовавана *Лагатор*, в Брезнишко с. Лагатор (вж. *В. Велев*, Език и литература, XXXV (1980), с.95).

Ⱔподохатор. По всяка вероятност „събирач на даждията в натура". Терминът не се среща във византийските грамоти, но само в българските и по-рядко в сръбските. Вж. специално *Фр. Дьолгер* у *Ласкарис*, с.40—41. Срв. Ил,с.121.—Д, с.323.

Благоверен (цар). Израз, който съпровожда много често царската титла. Вж. примерите у *Соловјев — Мошин*, с.441.

Ⱔарьничнн, варник. Значението на термина не е ясно. Ил, с. 129: „готвач". Ако обаче се свърже с даденото в контекста обозначение *градарь*, тълкувано в смисъл на „строител, градител," може да се мисли за „вар, варница".

Винар. Вероятно събирач на налог (данък) върху виното. Ил, с.121: „сборщик податей вином". —*Иречек*, с.305. — *Соловјев — Мошин*,с.472—473.—Д, с.322, с други посочвания.

Всенастояще слово. Изразът има значение: „слово, което винаги запазва своето значение". За израза срв. Ил, с. 131.

Градар. *Иречек*, с. 305, тълкува обозначението като „градинар". Срв. Ил, с.121: „садовник", както е отбелязано у Миклошич. Терминът обаче може да се изведе и от гл. гⱔаднтн — „строя, съграждам".

Дань. Дан, данък, даждие. Срв. Ил,с.122.

Десеткар.Събирач на *десетък* от пчели, жито, овце. *Ласкарис*,с. 45—46.—Д, с. 322. Десетъкът е бил събиран в *натура*.

Диавато. Бродница, налог за преминаване на река по брод или *мост*. Ил,с.123—*Соловјев — Мошин*,с.419—420, като се позовават на В. Г. Василевски (ЖМНпр, 1880,VIII,с.379), който е обърнал внимание на обстоятелството, че в нашата грамота са употребени редом *диавато и коумерк*, допускат, че „*диавато* треба да означава пристојбу

за превод (транзит) у унутрашности државе"; общо „брод, прелаз на реци". Срв. и Д, с.58, като *бродница* във Виргинската грамота.

Добытъкъ. В грамотата в смисъл на добытне, „печалба", „придобитък". Срв. и Ил, с.125.

Достоанне, имущество, притежание. Ил, с.133.

Ѥнгареѹсатн , „взимам ангария, налагам безплатна работа на човек или добитък". Подробности: Ил, с.124—125,134.—Примери у *Соловјев Мошин*,с.378—380.

Ѥндиктъ, индикт, индиктион. Срв. Ил, с.134.

Зевгар. Ил, с.135. „Впрег волове". Подробности вж. у *Соловјев—Мошин*, с.442—444.—Д, с.325. По-късно под *зевгар* преносно се разбира също землището, което може да бъде обработено с помощта на един чифт (впрег) волове.

Житар. За житарство, вж. Ил, с. 124: „Задължение да се продава жито на държавата, по-късно превърнато в данък, плащан в пари", което усложнявало много нещата, тъй като правело данъкоплатците зависими от пазара, а не да плащат (в натура). Това е византийската *ситаркиа*:за подробности *Соловјев—Мошин*, с.491 492. Д, с 363.

Златопечатлено слово. Ил, с.136. Срв. виз. *chrysobullos logos*. *Срв. Соловјев Мошин*, с.505 506.

Комнс, лат. *comes*. Ил, с.138 — *Соловјев-Мошин*, с. 463 сл. — Д, с. 348, обикновено „началник на конницата".

Кѹмерк, от лат. *commercium*, турското *gümruk* — „търговия", преносно „мито за търговски стоки". Ил, с. 138. — Д, с.329—330.

Кѹпіа, „търговска стока, стока за търговия". Ил, с.138. Срв.също формата кѹпліа — *emptio, mercatura*.

Кратоуар, соколар. Ил, с.138.—Д, с.348—349, с успоредните форми *геракар, ястребар*, както и местните наименования „Геракарци", Догановo през турската епоха.

Мнтат. Означава задължението на населението да дава подслон и храна на войски и длъжностни лица; също *постой;* съпоставяно с *приселица* в нашата Виргинска грамота. Ил, с.140 — *Соловјев—Мошин*, с.466—467.—Д, с.324.

Находницн, значението неясно. Вероятно „неканени гости"?

Перперакъ. Ил,с.120,142. От виз. *hyperpyrakis* —„събирач на паричните данъци". Според Иречек (пос. съч., с.305) „чиновниците, които се занимавали с данъците, и при Шишмана се наричали *перпираки*". От виз. *hyperpyron* —„перпер".

Побирѣчнн. Ил, с.120,142. Иречек (пос. съч., с.305) превежда термина ПОБИРЧИЕ предположително с „бирници". Разликата между двата термина не е напълно ясна. Думата бнрѣ (бнрокъ) означава „сбор; налог, данък". Срв. Д, с.345.

Практоръ, Прахторъ. Ил,с.121,144. Виз. *praktôr* —„събирач на данъци". Срв. Иречек, с.305. — Ласкарис, с.35—36: „този термин се обяснява обикновено като *данъчен бирник*, защото във Византийската империя *практорът* е бил от XII в. насам данъчен бирник на една тема", с добавка (с. 35, бел. 1), че „във Византия от XI в. насам *практорът* е бил откупвач на данъка". Що се отнася до Ватопедската грамота на цар Иван Асен II, покойният гръцки учен тълкува въпросния термин като обозначение на „агент или чиновник". Това тълкуване подхожда на смисъла в нашата грамота: вж. обясненията у мене. Из старата българска книжнина, с.321.

Правнна. Ил, с.115,144, с посочване на примери от разни грамоти, в смисъл на „права, правини". Други примери у *Соловјев Мошин*, пос. съч., с.422 423: *право, права*.

Проказа, „лепра". Ил,с.145,132. Проклятието съдържа загатване за библейската *Втора книга на царете*, IV,27, за Гиезий, обхванат от лепра.

Примикюръ. Ил, с.120,145. Виз. *primicerius*. Едно посочване за „великия примикюр Цамблак": *Дуйчев*, пос. съч., с.164,386 387. Първоначално обозначение на висша военна длъжност, титлата после означава „първенец на пастирите".

Пкарь, пьсарь, „кучкар" Ил,с.121,146. Ласкарис, пос. съч. с.39 40, като се посочва, че е съществувало „задължение за някои зависими люде да развъждат и дресират ловджийските кучета". Други посочвания у *Дуйчев*,пос. съч., с.322: люде, натоварени със „задължение да отглеждат ловджийски кучета...", както и с това „да събират ловни кучета от населението". Тази тегоба, изглежда, е била доста важна, защото указанията за *кучкарите* се споменуват на предно място.

Работа, „работа, служба".

Работнникъ. Непълни посочвания за тези два термина, чийто корен е РАБЪ, *роб*, у Ил, с.119,146: Работа *ministerium*, Работатн *servire*,Работнникъ *servus*. Както вече отдавна е изтъкнато (*Ив. Дуйчев* Годишник на Българския библиографски институт, I,1945 1946 (обнародван 1948), с.557), „на старогръцки думата *doulos* значи *роб*, а *douleia* — „робство, служене", но в новогръцки *doulià* — *работа*. Същото значение имат думите Рабъ и Работа в старобългарски език. Това са несъмнени остатки от времето на робовладелството. Когато робството изчезва, определението Работа вече се „облагородява" до известна степен, защото се свързва с дейността на свободни люде. Работатн означава вече не само *servire* (от *servus* — „роб"), но и *laborare* — „работя". Думата Работьннкъ в старобългарски значи вече не „роб, служител", но се употребява за обозначение на лица от служебната аристокрация. Така средновековните български владетели говорят в грамоти за вєѣѵскыа работы цр҃ства мн (грамота от 1230 г.) или за Работнникъ цр҃ства мн (грамота от 1347 г.), подразбирайки

дори висши държавни служители и тяхната дейност. Прочее в семантичната еволюция на тия няколко думи е отразена социалната еволюция." В подобно значение терминът Работьникъ е употребен в Рилската грамота на цар Иван Шишман.

Рнкосъ. Оставено без обяснение от Ил ,с.147. Срв.също Тѣрнко, с.150. Очевидно трябва да се чете Аѣрнкосъ като обозначение на виз. *aerikon*, чието значение не е задоволително изяснено: вж. *Ласкарис*, пос. съч. с.46—48, под Аѣркѡ. — *Соловјев — Мошин*, пос. съч., с.383—385. — *Дуйчев*, пос.съч, с.325. Най-вероятно е значението на термина като съдебна глоба, плащана на владетелската съкровищница във Византийската империя и в средновековна България.

Севастъ. Ил, с. 147,119—120. — *Ласкарис*, пос. съч., с.36—37. Във Византийската империя е била една от най висшите титли при императорския двор, но постепенно загубила своето значение. За средновековна България значението на титлата не е уточнено: предполага се, че това е титла на личност именно „администратор със съдебна власт", или пък титла на представител на местната аристокрация, без да бъде свързана с никаква служба; срв.*П. Мутафчиев:* СпБАН XXII (1921), с. 95 сл. *П. Петров*, „О титулах „Севаст" и „Протосеваст" в средновековом болгарском государстве". Виз. Вр,XVI (1959) сс. 52—64.

Сенаръ. Ил, с. 121,149 — *Иречек*, пос. съч., с. 305. Събирач на данък от *сено* в натура.

Стась. Ил, с.148 — *Ласкарис*, пос. съч. с.5, ред 4 на Ватопедската грамота. *Соловјев — Мошин*, пос. съч., с.495. Тълкува се в смисъл „владение, имот, място за пребиваване", визант. *stasis*.

Страторъ. Ил, с.120,148. „Заповедник, началник" (на отред, на стража). *Дуйчев*, пос. съч., с.348. Съществува също и титлата протостратор, „началник на дворцова стража" във Византийската империя.

Съдия. Съдия. Ил, с.149. Визант.*kritis*. Срв. *Соловјев—Мошин*, пос. съч., с.459—460: *kritis=judex*.

Съпостатъ. Ил, с.149:*adversarius* „противник, враг".

Тѣрнко, вж. Рнкосъ.

Юда. „Да бъде съпричастник с предателя Господен Юда" Това проклятие съставя съществена част от санкцията в средновековните документи. За този дял от средновековните наши грамоти вж. бележките на *Ласкарис*, пос. съч., с.15—17. За отбелязване е, че за нарушение на царската разпоредба се предвижда единствено „духовно наказание" (*poena spiritualis*), не глоба или някакво друго наказание като *poena temporalis*.

Ѡбласть, „власт", лат. *potestas*. Ил, с.152.118 сл.

Ѡрнзмо, виз. *horismos*, „разпоредба, заповед". Писмен акт на средновековните владетели с по-ограничено съдържание и нетържествена външна форма. За термина вж. Ил,с.152 — *Соловјев—Мошин*, пос. съч., с.474. —*Дуйчев*, пос. съч., с.327. С този термин се обозначават съгласно византийския обичай т. нар. *простагми* на владетеля.

СЪКРАЩЕНИЯ

БАН	— Българска академия на науките
ГодСУ	— Годишник на Софийския университет
ГодСУбф	— Годишник на Софийския университет, богословски факултет
ГодСУфф	— Годишник на Софийския университет, философски факултет
ГодСУюф	— Годишник на Софийския университет, юридически факултет
ИИДво	— Известия на Историческото дружество
ИОРЯСл	— Известия Отделения русского языка и словесности
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе
ПСп	— Периодическо списание
Прилози	— Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд)
СпБАН	— Списание на Българската академия на науките
СПб	— Санкт-Петерсбург

Владения на Рилския манастир в края на XIV в.

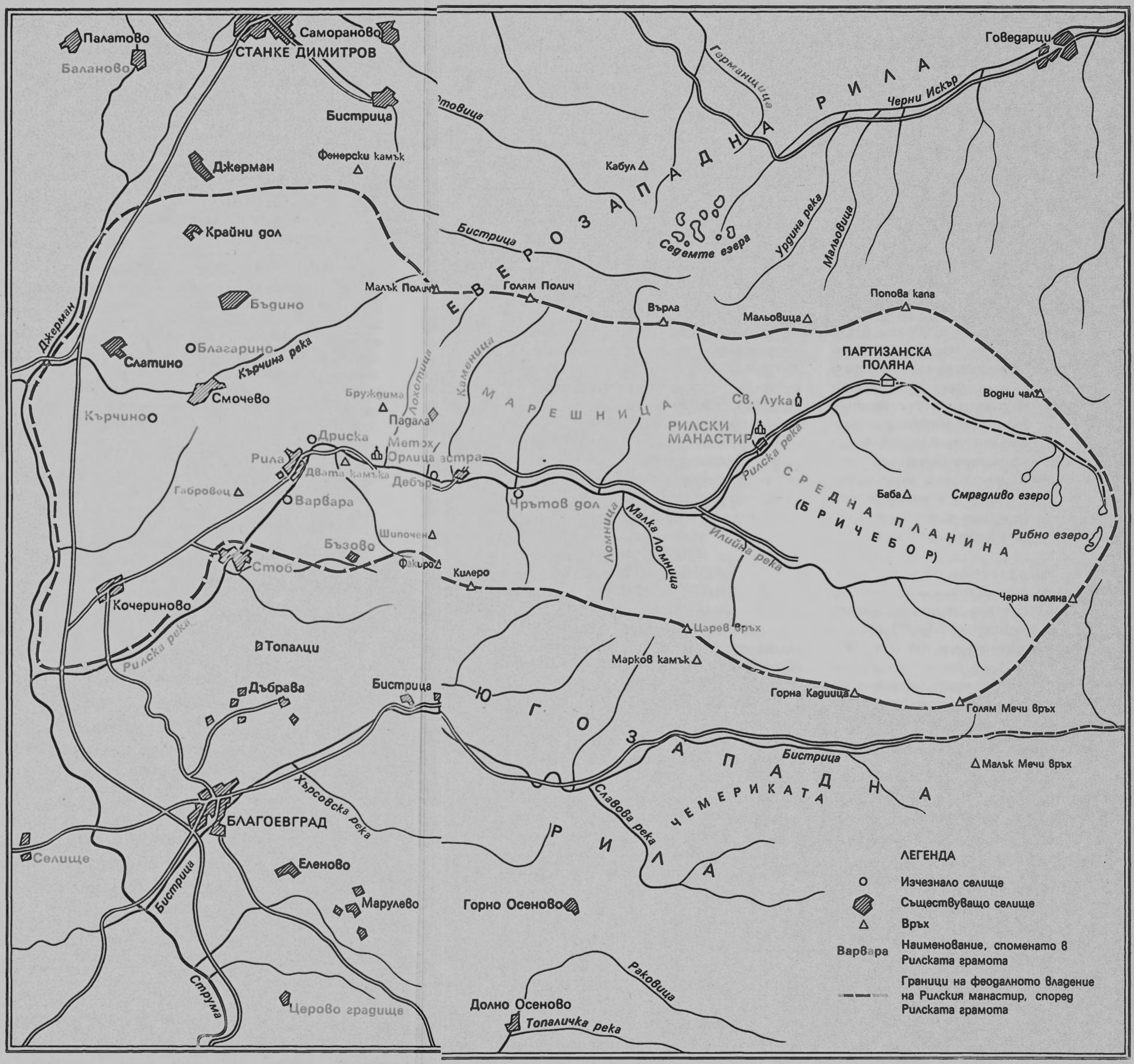
Палатово
Баланово
Самораново
СТАНКЕ ДИМИТРОВ
Бистрица
Фенерски камък
Джерман
Крайни дол
Бъдино
Слатино
Благарино
Смочево
Кърчино
Дриска
Рила
Двата камъка
Варвара
Габровец
Бъзово
Стоб
Кочериново
Топалци
Дъбрава
Рилска река
Джерман
Кърчина река
Бистрица
Малък Полич
Голям Полич
Бруждима
Падала
Лохотица
Каменица
Метох
Орлица астра
Дебър
Шипочен
Факиро
Килеро
Чръстов дол
Ломница
Малка Ломница
Кабул
Седемте езера
Германщица
Черни Искър
Говедарци
Урдина река
Мальовица
Попова капа
Мальовица
Върла
ПАРТИЗАНСКА ПОЛЯНА
Св. Лука
РИЛСКИ МАНАСТИР
Рилска река
Водни чал
Баба
Смрадливо езеро
Рибно езеро
Черна поляна
Илийна река
Царев връх
Марков камък
Горна Кадиица
Голям Мечи връх
Малък Мечи връх
Бистрица
Хърсовска река
Славова река
БЛАГОЕВГРАД
Селище
Еленово
Марулево
Горно Осеново
Долно Осеново
Струма
Церово градище
Раковица
Топаличка река
ЛЕГЕНДА
Изчезнало селище
Съществуващо селище
Връх
Варвара
Наименование, споменато в Рилската грамота
Граници на феодалното владение на Рилския манастир, според Рилската грамота

ГРАМОТА ЦАРЯ ИВАНА ШИШМАНА ОТ 1378 ГОДА, ИЗДАННАЯ РИЛЬСКОМУ МОНАСТЫРЮ

В средние века Болгария переживает в области литературы и искусства две эпохи культурного процветания: во второй половине IX первой половине X века и позже — в XIV веке. Тогда страна становится центром оживленной книжной деятельности: переведено много произведений греческой патристической литературы и сочинений византийских авторов. Вместе с тем возникает большое количество компиляций и оригинальных сочинений на болгарском языке.В централизованном болгарском государстве особенно деятельными были канцелярия при дворе владетеля и высшие власти церкви. В результате было издано много официальных документов, разнообразных по виду и содержанию.

Однако болгарские земли были подвергнуты разорению и ограблению на протяжении двух больших периодов иноземного владычества — византийского в XI XII веках и османского — между концом XIV в. и Освобождением в 1877 1878 г. Именно тогда было уничтожено и похищено огромное количество не только рукописей, но и официальных документов.Особенно тяжело пострадали документы, изданные владетельской канцелярией и патриаршией в Преславе и Тырнове. Единственным оригинальным документом тырновских владетелей, сохраненным теперь у нас и хранящимся в настоящее время в музее Рильского монастыря, является дарственная грамота, которую последний царь средневековой Болгарии Иван Шишман (1371—1393) издал монастырю 21 сентября 1378 года, в подтверждении его владений и прав. Грамота (длина 167,5 см и ширина 28,5 см, на пергаменте) была скреплена золотой печатью, которая исчезла неизвестно когда и была заменена подделной печатью к XV—XVI вв. Эта грамота является одним из самых ценных домашних источников о внутренней истории Болгарии в XIV веке. В ней единственные по своему характеру сведения об административной организации болгарского государства, фискальных институциях, налогах и повинностях, которым подвергалось население. В ней очень точно очерчены пределы селений и полей, которыми владел монастырь, как и отдельных объектов его собственности (нив, водяных мельниц, садов и т. д.).Благодаря данным сведениям сегодня мы можем установить существенные подробности о феодальных порядках в попавшем в политическом кризисе и внутреннем распаде болгарском государстве. Грамота дана в подлиннике-факсимиле и наборном тексте, в современном болгарском переводе с обширным предисловием и комментарием.

THE CHARTER OF TSAR IVAN SHISHMAN GRANTED TO THE RILA MONASTERY IN 1378

During the Middle Ages there were two periods of cultural expansion in Bulgaria, first of all in literature and arts: towards the close of the ninth century down to the end of the tenth, and later during the fourteenth century. The country became a centre of great literary activity, and as a consequence of this a considerable number of texts were translated from Greek into Bulgarian, various compilations were made and a number of original works were composed in Bulgarian. In the centralized state the chancelleries, both civil and ecclesiastical, were particularly active and produced an almost infinite number of official documents of every kind. Almost one half of its thirteen century existence, after the founding of the state in 681, Bulgaria spent under foreign domination — from 1018 till 1185 under the Byzantine yoke and from the close of the fourteenth century till 1877—1878 under the Ottoman

yoke. During these years numerous monuments of Bulgarian literature and official documents were destroyed, others were dispersed or carried out of the country and have been in part preserved till now.

It is especially to be regreted that the official documents were lost. Of the whole activity of the chancelleries of the Bulgarian sovereigns and the other civil authorities as well as of the chancelleries of Preslav and Turnovo Patriarchates no more than one original official document has survived in Bulgaria, the charter that the last Bulgarian Tsar Ivan Shishman (1371 1393), granted to the Rila Monastery, confirming its possessions and privileges. This precious document is preserved today in the museum of the Rila Monastery. It is a parchment scroll, 167.5 cm long and 28.5 cm wide, with golden seal, which is not the original one, but must have been counterfeited in the fifteenth or sixteenth century.

The Charter of Ivan Shishman represents one of the most important written sources for the study of the internal history of Bulgaria on the eve of its conquest by the Ottomans at the end of the fourteenth century. It contains important facts concerning the administrative organization of the state, the taxation system, the various easements and corvées, etc., as well as facts regarding the numerous representatives of the state administrations, their titles and offices. It is this authentic official document that offers the most abundant and reliable information about the various feudal institutions introduced into the country during that period. The text of the document is given in this edition in its original form with a translation into modern Bulgarian and a linguistic and historical commentary as complete as possible. The account is supported by full bibliographical references. Two photographic reproductions of the document are also included.

DIE URKUNDE DES ZAREN IVAN ŠIŠMAN VOM JAHRE 1378 ZUGUNSTEN DES RILAKLOSTERS

Bulgarien erlebte im Mittelalter zwei Perioden der Entfaltung seiner Kultur, hauptsächlich seiner Literatur und Kunst: gegen Ende des 9. Jahrhunderts und das ganze 10. Jahrhundert hindurch und später im 14. Jahrhundert. Das Land wurde zu einer Heimstätte eifriger literarischer Tätigkeit, in deren Lauf eine beträchtliche Anzahl von Texten aus dem Griechischen ins Bulgarische übersetzt, viele Kompilationen zusammengestellt und mehrere originale Werke in bulgarischer Sprache geschrieben wurden. In dem stark zentralisierten Staat waren auch die Kanzleien der weltlichen wie der kirchlichen Obrigkeit besonders aktiv und gaben fast unzählige offizielle Dokumente aller Art heraus. Während der dreizehn Jahrhunderte seiner Geschichte, seit der Gründung des Staates, stand Bulgarien fast die Hälfte der Zeit unter fremder Herrschaft: das erste Mal im 11. bis 12. Jahrhundert, von 1018—1185 unter byzantinischer und vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1877/78 unter osmanischer. Damals wurden viele bulgarische Literaturdenkmäler und offizielle Dokumente zerstört, andere wurden zerstreut oder außer Landes gebracht, wo sich manche noch heute befinden.

Sehr zu beklagen ist der Verlust der offiziellen Dokumente. Alles, was von der ganzen Tätigkeit der Kanzleien der bulgarischen Herrscher und der anderen Organe der weltlichen Obrigkeit wie auch der Kanzleien der Patriarchate von Preslav und Tarnovo im heutigen Bulgarien erhalten geblieben ist, ist ein einziges originales offizielles Dokument — die Urkunde, welche der letzte bulgarische Zar Ivan Šišman (1371—1393) am 21. September 1378 dem Rilakloster gab, um seine Besitzungen und seine Privilegien zu bestätigen. Diese äußerst wertvolle Urkunde wird heute im Rilakloster, genauer gesagt, in seinem Museum aufbewahrt. Es ist eine 167,5 cm lange und 28,5 cm breite Pergamentrolle

mit einem Goldsiegel, das allerdings nicht ursprünglich zu ihr gehörte, sondern vermutlich eine Fälschung aus dem 15.—16. Jahrhundert ist.

Was ihren Inhalt betrifft, stellt die Urkunde des Zaren Ivan Šišman eine der bedeutendsten schriftlichen Quellen für das Studium der inneren Geschichte Bulgariens kurz vor seiner Eroberung durch die Osmanen am Ende des 14. Jahrhunderts dar. Sie enthält viele wichtige Angaben über die administrative Organisation des Landes, über dem Fiskus zu zahlende Abgaben, über verschiedene Servitute und Fronarbeiten usw. nebst Angaben über die zahlreichen Vertreter der weltlichen zivilen Verwaltung, ihre Titel und ihre Verpflichtungen. Im Hinblick auf die Kenntnis der damals im Lande eingeführten Institutionen feudalen Charakters bietet dieses offizielle, authentische Dokument eine Fülle zuverlässigster Zeugnisse. Diese Ausgabe enthält den originalen Text und seine Übersetzung in das heutige Bulgarische nebst einem ausführlichen sprachwissenschaftlichen und historischen Kommentar und zahlreiche bibliographische Hinweise auf die vorhandene Fachliteratur, auf welche sich die Darstellung stützt, außerdem zwei photographische Reproduktionen des Dokuments.

LE DIPLÔME DU ROI IVAN ŠIŠMAN DE L'AN 1378 EN FAVEUR DU MONASTÈRE DE RILA

La Bulgarie a eu, au Moyen Age, deux époques d'épanouissement de sa civilisation, c'est-à-dire avant tout de la littérature et de l'art: vers la fin du IXe et pendant le Xe siècle et plus tard, au XIVe siècle. Le pays devint alors le foyer d'une fervente activité littéraire et en conséquence un nombre considérable de textes furent traduits du grec en bulgare, de multiples compilations furent composées et plusieurs œuvres originales furent écrites en bulgare. Dans l'Etat bien centralisé, particulièrement actives furent aussi les chancelleries des autorités tant civiles qu'ecclésiastiques et elles octroyèrent une quantité presque infinie de documents officiels de toute espèce. Durant les treize siècles de son histoire, depuis la fondation de son Etat en 681, la Bulgarie a vécu presque moitié de ce temps sous domination étrangère, la première fois, au XIe—XIIe siècle, entre les années 1018—1185, sous la domination des Byzantins, ensuite depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à 1877/78, sous la domination des ottomans. C'est alors que furent détruits de nombreux monuments de la littérature bulgare et des documents officiels, d'autres furent dispersés ou emportés hors du pays et c'est là qu'ils se trouvent encore, en partie, jusqu'à nos jours.

Très déplorable est la perte des documents officiels. De toute l'activité des chancelleries des souverains bulgares et des autres autorités civiles, ainsi que des chancelleries des patriarcats de Preslav et de Tarnovo, nous n'avons, dans l'actuelle Bulgarie, qu'un seul document officiel et original, le diplôme que le dernier roi bulgare, Ivan Šišman (1371 1393), a octroyé le 21 septembre 1378 au monastère de Rila pour confirmer ses possessions et ses immunités. Ce précieux document est aujourd'hui conservé au monastère de Rila et plus précisément dans son musée. C'est un rouleau de parchemin (long de 167,5 cm, large de 28,5 cm), avec un sceau en or, qui lui n'est pas original, mais a dû être contrefait au XVe XVIe siècle.

Le diplôme du roi Ivan Šišman représente, quant à son contenu, une des sources écrites des plus importantes pour l'étude de l'histoire intérieure de la Bulgarie à la veille de la conquête ottomane, à la fin du XIVe siècle. Il fournit beaucoup d'indications importantes sur l'organisation administrative du pays, sur les redevances dues au fisc, sur les diverses servitudes et corvées, etc., à côté d'indications sur les nombreux représentants de l'administration civile, leurs titres et leurs charges. Pour connaître les institutions de caractère féodal alors introduites dans le pays, c'est dans ce document officiel et authentique qu'on peut puiser les témoignages les plus abondants et les plus sûrs. Le texte du document est édité ici en original et dans une traduction en bulgare moderne, avec un commentaire linguistique et historique aussi détaillé que possible. L'exposé est corroboré par de riches indications bibliographiques sur la littérature spécialisée existante. On a ajouté, en dehors de cela, deux reproductions photographiques du document.

Иван Дуйчев
РИЛСКАТА ГРАМОТА НА ЦАР ИВАН ШИШМАН
от 1378 година

Рецензенти Куйо Куев, Боню Ангелов. Редактор Боню Ангелов. Художник Кънчо Кънев. Художествен редактор Богдан Мавродинов. Технически редактор Милка Иванова. Коректор Милка Белчева. Българска, първо издание. Издателски № 25286. Код 02 95353—876231/5064—16—86. Формат 70 100 8. Тираж 867. Печатни коли 11. Издателски коли 14,25. Условно издателски коли 10,50. Излязла от печат м. октомври 1986 г. Електронен център за фотонабор. Печат ДП „Балкан". Подвързия ДП „Димитър Благоев". ДИ „Наука и изкуство", София.
Цена 7 лв.